

MEGÉRTÉS ÉS MEGÉRTETÉS

A HUMÁN TUDOMÁNYOK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata

Sorozatszerkesztő

Kertész András

1.

MEGÉRTÉS ÉS MEGÉRTETÉS

A MAGYARÁZAT
A BÖLCSESZETTUDOMÁNYOKBAN

Szerkesztette

Tolcsvai Nagy Gábor

Gondolat Kiadó
Budapest, 2017

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, szerkesztő, 2017

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Békési Bernadett
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 808 6
ISSN 2560-0885

Tartalom

Sorozatszerkesztői előszó	7
Bevezetés	9
Kulcsár Szabó Ernő	
Megértés – történés – létesülés	
A tudományos irodalomértelmezés dilemmáiról	13
Tolcsvai Nagy Gábor	
A nyelv emberi lényege	
A magyarázat látóköralkotó változatai a nyelvtudományban	38
Tamás Ábel	
Mit csinál a kommentár a szöveggel?	63
Borsos Balázs	
Sűrű leírás – operacionális modell – hipermediális elemzőkörnyezet	
A magyarázat szerepe a néprajztudományban	76
Tallián Tibor	
A Wagner-ügy	
Magyarázatok magyarázata és minden magyarázat	96

Sorozatszerkesztői előszó

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 2014-ben a humán tudományok alapkérdéseivel foglalkozó konferenciasorozatot indított. A könyvsorozat megjelentetésének célja az osztályunkban képviselt tudományágak tudomány- és ismeretelméleti alapkérdéseit, valamint társadalmi funkciójának és a természettudományokhoz való viszonyának problémáit elemző, a konferenciákon elhangzott előadásokra épülő tanulmánykötetek közreadása.

Ily módon a sorozat kötetei e kérdésekre adnak szisztematikusan kifejtett, magas tudományos színvonalú, ugyanakkor közérthetően, a szűk szakmán túl szélesebb olvasóközönségnek is szóló válaszokat. Szándékunk szerint a kötetek szerzői – a mindenkor konferenciák előadói – szakterületük kiemelkedő művelői közé tartoznak, és tanulmányaik az adott kérdéskör fontos problémáit tárgyaló, autentikus írások lesznek.

A sorozat első kötetét abban a reményben bocsátjuk útjára, hogy a sorozat egy olyan szemléletmód fóruma lehet, amely a szerzőket és az olvasókat egyaránt a kutatómunkánk alapjaira való reflexióra, kristálytiszta gondolkodásra és a tudományos megismerés sokféleségében rejlő értékek felismerésére készíti.

Kertész András

Bevezetés

Az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 2015. november 16-án *Megértés és megértetés. A magyarázat a bölcsészettudományokban* címmel konferenciát rendezett a Magyar Tudomány Ünnepeén. A konferenciát *A humán tudományok alapkérdései* című konferenciasorozat második eseményeként rendeztük meg, ezúttal a magyarázat bölcsészettudományi szerepét és jelentőségét, valamint általános, tágabb körű hasznosíthatóságát a figyelem középpontjába állítva. A magyarázat közvetít a hipotézis, az adat és a leírás, az értelmezés között, csakúgy, mint a kutató és közössége, sőt közössége között.

A tudományos kutatás hipotézisek, elméletek felállítása és adatok gyűjtése, értelmezése során vagy nyomában mindenkori tárgyát részletesen bemutatja, leírja. A leírás kiemelkedően fontos összetevője a magyarázat, melynek során a kutató saját magának, szakmabeli társainak, közösségének és a tágabb kultúrának bemutatja a tudományos eredményeket. Kettős tevékenységről van tehát szó: egyrészt a kutató megért valamit a világ jelenségeinek köréből, új felismerésként vagy valamely meglévő ismeret átértelmezéseként, másrészt e tudományos eredményét mások számára is hozzáférhetővé, levezethetővé és megérthetővé kívánja tenni, rávilágítva annak jelentőségére.

E folyamatok nélkülözhetetlenek egy-egy társadalom, egy-egy kultúra, sőt általában a társadalom és a kultúra önépítő és önmagát mindig újraértelmező, önmaga tevékenységére és jellegére rátekintő műveleteiben. A bölcsészettudományok e tekintetben kivált fontosak, hiszen a közösségi emberi tevékeny-

ségekre összpontosítanak. Antropológiai jellegük miatt a humán tudományok szerepe kiemelkedő a közösség (kultúra, társadalom, nemzet) fenntartásában és a(z) általában vett) tudás magas szintű továbbfejlesztésében, a megértés és a kreativitás (intellektuális erő, szellemi versenyképesség) elősegítésében, a közösségi cselekvések, minták, rutinok fejlesztésében, az önmegértés, a gyakorlatra adott reflexió, önalkotás és világmegértés, összegezés: az önfenntartás műveleteiben és a közjó előmozdításában.

Bizonytal nem véletlen, hogy a magyarázat műveletét megnevező szavak számos nyelvben metaforikus eredetűek. E kifejezések gyakran a fizikai *hozzáférsés*, a fizikai tárgyat valamilyen közegből való *kifejtés*, *kibontás* közvetlen tapasztalatából, forrástartományából indulnak ki metaforikusan, mint maga a *kifejtés* főnév is (például a latin nyomán számos indoeurópai nyelvben): az anyagi környezetéből kiemelt tárgy láthatóvá, megismerhetővé válik. Más esetekben a magyarázat fogalmának megkonstruálása a kifejtést létrehozó közösség nevével, etnonímájával közös eredetre vezethető vissza (mint például a németben vagy a magyarban).

A magyarázat a megértés része, az a folyamat, amelyben a megértő kutató diszkurzív viszonyba kerül megértése tárgyával saját szakmai, kulturális közegében. Az európai tudományosság, tágabban: világleírás magyarázóelvet a korai időkben máig leghatásosabban az ókori görög filozófiában alapozták meg. Ezt tovább alakította a keresztény teológiában a skolasztika, a kora újkori racionalizmus. Majd a felvilágosodás racionalizmusa a modern tudományosság megalkotásán dolgozott, mintegy előrevetítve a tudományos kutatásban a természettudományok tudományfilozófiai uralmát, a 19. században a pozitívizmusnak a fizikára épített metatudományos diadalát. Az elmúlt jó száz évben immár főképp a Popper nevével jelölhető tudományos eszmény a meghatározó, amely axiomatizált deduktív rendszerek létrehozását kívánja meg, és amelynek lényegi összetevője a dedukció, igazolás, tesztelés, valamint a megjósolhatóság és ismételhetőség, az elmélet következményeinek vizsgálata minden tekintetben, a tudomány végső céljaként a kritikus vizsgálatot

és a cáfolhatóságot megjelölve. E tudományfilozófiai eszményt éppen az elméleti fizika lazította fel kissé a relativitáselmélettel és következményeivel, a kvantummechanikával és további újabb elméletekkel, amelyek metatudományos szinten a Quine-féle naturalizált tudományelméletet és további újabb metateóriák létrejöttét eredményezték, immár a megértés, vagyis a hermeneutika vagy a fenomenológia metaszintű modelljeit is (újból) bevonva a diszkurzusba. Humán tudományokról van szó, nemcsak a vizsgálat tárgyai miatt, hanem mert a kutató már eleve úgy fordul megismerése tárgyához, ahogy a tapasztalás megalapozza a megismerés megtörténését, és e mozzanat a tárgyiasító eljárások során is megmarad különböző mértékben és módokban.

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a metatudományos reflexió, vagyis a kutató önmagára, saját tevékenységére való általános visszakérdése, visszatekintése nem mindig kellő mértékű. A módszertan gyakran önbizalmat adó eljárási rendje időnként elfed feszültségeket, ellentmondásokat, újonnan formálódó kérdéseket. A konferencia éppen ezért állította a figyelem középpontjába a magyarázat magyarázatát (amint Tallián Tibor azt előadásának címében is megfogalmazta).

Az MTA I. Osztályának 2015. évi konferenciája a bölcseszettudományoknak a világ megértésében, a tudás megértetésében és az autentikus emberi létezés megvalósításában játszott szerepét vizsgálja. Közelebbről azt mutatja be, hogy a tudományos magyarázatnak milyen szerepe van az ismeretek létrehozásában és terjesztésében. Arra összpontosít, hogy a tárgytudományos kutatások milyen magyarázattípusokat alkalmaznak tudományos eredmények létrehozásában és azok megértetésében, s hogy ezek a magyarázatok hogyan viszonyulnak egymáshoz és az emberi lényeghez a mindennapi és művészi tevékenységben. Az előadások az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának fő tudományterületei szerint hangzottak el, áttekintő jelleggel, az egyes tudományágak mai tudományos és tudományelméleti kérdései szerint.

A tudományos magyarázatra a sokféleség jellemző. A magyarázat elméletfüggő, elméletenként eltérő a protokollja. Valamint

a magyarázat változékony tudományok szerint is, a tudományos kutatás egyetemes tárgyiasító és általánosító céljai mellett is. A jelen kötet csupán öt tudományban tekint szét, ám így is szembevetendő a pluralizmus. E sokféleségben az összefüggések kidolgozása például az adatok azonosításának és feldolgozásának műveleteiben vagy a magyarázat és a megértés, az értelmezés folyamatainak kapcsolataiban lényegében nélkülözhetetlen.

A magyarázat műveletét a kötetbeli tanulmányok mindegyike a megértéssel kapcsolja össze. Nem csupán elmélet, módszertan és nézőpont kérdése a magyarázat, hanem egyúttal a megértés dinamikus folyamata. A szerzők mind a konferencia előadásaival, mind azok tanulmánnyá szerkesztett változataival a pozitivisták önhittség hátrítását, a megismerő ember abszolút kívülállásának és tökéletes tárgyilagosságának óvatos elutasítását, a megismerés törekény voltának a felismerését és a biztos alapok meghatározásának szükségyszerűen korlátos voltát hangsúlyozzák. De távol tartják a végletes viszonylagosságot, a visszaépítés nélküli dekonstrukciót is. A vizsgált életvilágrészletek szédítő gazdagsága és a leírás józan pontossága közötti termékeny feszültségviszony a meghatározó nézőpont itt.

Tolcsvai Nagy Gábor

Kulcsár Szabó Ernő

Megértés – történés – létesülés

A tudományos irodalomértelmezés dilemmáiról

Mármost azt kérdezem: léteznek-e [...] tiszta kijelentő mondatok, s hol és mikor?

(Hans-Georg Gadamer:
Sprache und Verstehen)

Természetesen nem az írás holt betűje, hanem csak az újra életre kelt (mondott vagy olvasott) szó számítható hozzá a műalkotás létehez.

(Hans-Georg Gadamer:
Von der Wahrheit des Wortes)

Ha nem abból a közkeletű elképzelésből indulunk ki, hogy a tudományos megismerés a dolgoknak a tapasztalatinál „igazabb” ábrázolása, hanem összefüggéseiket egy másik szinten beláthatóvá tévő *átalakítása*,¹ akkor könnyen elbizonytalanodhat a tudományos magyarázatokba vetett hit néhány evidenciája. Az ilyen evidenciáknak tartósságot kölcsönző tényezők közül itt mindössze az egyik legfontosabbikat kell szemügyre vennünk ahhoz, hogy érzékelhetővé váljék az a feszültség, amely legalább egy évszázad óta táplálja a tudományok teljesítőképessége körül kialakult nézetkülönbségeket. Mivel az újkori episztémé szabályai a tudományos magyarázatot – státusz, érvény és bizonyosság dolgában – az „igazolhatóság” valamely formájához (verifikáció, adekváció, plauzibilitás, kompatibilitás stb.) kötik, belátható, hogy a magyarázatnak olyan alakban kell elérnie a címzettjét,

¹ Vö. Rickert 2006: 207–208.

amely alkalmas saját állítása igazságának képviseletére. Tehát logikailag és nyelvileg is képes arra, hogy végrehajtsa mindazt, amit a tudás „átadásának” nevezünk. Ami azt is jelenti, hogy ha nem mindjárt feltétlen igenlést is, de legalább a megértés valamely fokú nyitottságát (érdeklődést vagy a dologban való érdekeltséget) kell kieszközölnie a maga közlési igénye számára. És ez mindaddig így is van, amíg a *kijelentéslogikai* értelemben vett tudományos magyarázat mibenlétét a dolgok felszíninél mélyebb, a láthatóhoz képest érvényesebb igazságok feltárásával, vagyis valami *meglevőnek* az igazabb megmutatásával hozzuk összefüggésbe.

Annak azonban, hogy a Rickert fentebbi, eredetileg 1894-es megfigyeléséből adódó következtetések megingathassák az előbbi evidenciákat, maga az evidens elgondolású tudásátadás szerkezete áll leginkább az útjában. Ritkán figyelünk fel ugyanis arra, hogy már „a tudás *átadása*” kifejezés is olyan műveletre utal, amely csak a továbbítás egyirányú kommunikációelméleti modelljében működik. Éspedig úgy, mint valami már birtokunkba vett *meglevőnek* a másokhoz való eljuttatása, jobb – nyelvileg is jobb – esetben: a velük való *megosztása*. A valóság (valamely darabja) pontos, tudományos leírásának – mint minden megismerést „megelőző”, pozitivista műveletnek – a lehetetlenségét Rickert ugyan eredetileg még a *quidditas* megfelelően asszertív horizontjában, de már annak korai hatástörténeti belátásával² hangsúlyozta, hogy egyetlen ilyen (értelmező) művelet sem képes identikus formában elérni és ábrázolni a tárgyát. Következés-

² „Próbálja csak meg egyszer valaki a valóságot pontosan »leírni«, és azt összes részleteivel együtt »egy az egyben« fogalmakba önteni, hogy ezáltal megkapja képmását: csakhamar rá fog jönni az ilyen vállalkozás értelmetlenségére.” „Csak az a fontos, hogy kiemeljük a közvetlenül adott valóság tényleges fogalmi áthatolhatatlanságát, és rámutassunk ennek okaira. Természetesen ez is csak fogalmak segítségével történhet, mert nélkülük egyáltalán semmi érthető sem mondható ki. Ámde a fogalmak itt csak a *megfoghatatlannak* legyenek fogalmai, azaz mutassák ki világosan, hogy mit nem lehet sohasem felfogni!” Rickert 2006: 207, 209.

képp a fogalmakkal végrehajtott képmás-előállítás igazsága nem egyéb olyan megismerésnél, amely inkább változtatás és átalakítás eredménye.

Annak a kommunikációs modellnek az elégtelensége, amely kimerül a pusztta továbbítás eseményében, nem véletlenül a romantikus hermeneutika megjelenése idején vált átfogó világertelmezési kérdéssé. Lényegében és meghatározó jelentőséggel éppen akkor, amikor – az előzményekkel ellentétben – új módon jelent meg a megértés feladatjellege. „[Ö]nmagától – írja 1838-ban a megértés szigorúbb(an vett) praxisáról Schleiermacher – a félreértés adódik, és a megértést [*ezért*] minden ponton akarni és keresni kell”.³ A továbbítómodell ugyanis olyan nyelvfelfogáson alapul, amely nem ismerte, nem ilyenként tartotta számon a megértésben rejlő feladat nehézségeit. „Durva egyszerűsítéssel azt mondhatjuk – írja erről a küszöbhelyzetről Manfred Frank –, hogy körülbelül a 18. század közepéig az értelmezés mint specifikus probléma azért nem játszott szerepet a tudás nyelvre vonatkoztatott formái közt, mert a nyelvi forma a maga igazságában [*igaz, valódinak tekintett mivoltában* – K. Sz. E.] logikai formát reprezentál, és mert az ítéletszintézisek logikai formája közvetlenül tényekre vonatkozik, úgy, hogy az értelmes beszéd (mely természete szerint egyetemes, igaz, világos és érthető) egybeesik a tárgyias tartalmú beszéddel. A beszéd sajátos használati értelmén vagy a világ nyelvi konstrukciójának hogyanján keresztül való kölcsönös **megért(et)és** problémája tehát ekkor még egyáltalán nem jelenik meg: a nyelvtanilag korrekt beszédet egy prestabilizált harmónia teszi a logikailag hibátlanul kombinált »képzetek« közvetlen és megbízható reprezentálójává. A nyelvtan és az ész egyetemes: törvényeik mindenfajta alkalmazása in concreto re-produkálja a kódznak ezt a lényegi általánosságát, úgy, mint egy jogi eset a törvényt, amely alá tartozik: nem módosít, hanem manifesztál”.⁴

³ Schleiermacher 1977: 92.

⁴ Frank 1991: 348–349. (Egy ponton módosítottam saját korábbi fordításomat, K. Sz. E.)

A tudás nyelvre vonatkoztatott formáinak itt azért van kiemelt jelentősége, mert a tudomány tudása is – „hordozzák” azt másutt képletek vagy egyéb írásos jelek – csak a megértés mindenkori nyelvi közegében keletkezik és férhető hozzá. A tudás nyelvre vonatkoztatott formáitól függ ugyanis, hogy mely premisszák szerint mutatkozik meg előttünk a nyelv élő, beszéd(valóság)beli és látható (írásos, szövegszerű) formájának kapcsolata. Még mielőtt azonban az innen adódó következményekre térnénk rá, emlékeztetnünk kell arra, hogy a tudományos ismeretek egyetlen hibátlan „átvétele” vagy megértése sem képes érvényteleníteni annak hermeneutikai maximáját, hogy „a megértés valójában nem jobban értés, sem a világosabb fogalmaknak köszönhető tárgyi jobban tudásnak, sem pedig annak az elvi fölénynek az értelmében, mely a tudatosságot jellemzi az alkotás tudattalanságával szemben. Elég azt mondani, hogy másképp értünk, amikor egyáltalán megértünk”.⁵ Mindez azért van így, mert a szövegbeli dologhoz a magyarázó **megértésnek** „**valami** sajátot is hozzá kell adnia a magáéból. [...] Az igazi magyarázat azonban sohasem jobban, hanem inkább másként érti a szöveget, mint annak szerzője értette”.⁶

Átadás vagy megtörténés?

A tudás kétfajta bekövetkezése

A dolgok megértése során végbemenő átalakulás hangsúlyozásával Rickert a tudományos megismerés ún. továbbító- vagy átviteli modelljének kérdéses pontjaira irányította rá a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy – akár élőbeszédi, akár írásos ismeretátadásról legyen is szó – itt egy igazolt ismeretelméleti módszer szabályainak korrekt alkalmazása teszi lehetővé a közlés hibátlan eljuttatását a címzetthez. Annak a performatívumnak a körülményeit tehát, melynek során a közölt ismeret a befo-

⁵Gadamer 1984: 211.

⁶Heidegger 1994: 213.

gadói oldalon megértett igazsággá válik, a tudományos megismerés továbbítómodellje többszörös szabálykényszer alá helyezi. A helyes megértés ezek szerint lényegében valamely helyes módszer előírta szabályok hibátlan alkalmazásán múlik. A karteziánus módszerhit ismeretelméleti optimizmusa azonban alapvető hatástörténeti következményekkel ütközött bele a romantikus hermeneutikának abba a tapasztalatába, hogy a csak *beszédeseménnyként valóságos nyelv* és annak végtelensége mindig alássa a közlemény önazonos „továbbításáról” alkotott elképzeléseket. Mert attól még, hogy a nyelv „soha nem lehet egyvalakinek a műve”,⁷ a nyelv nem egy világgal egyeztetett és kompatibilis grammatikában, hanem „az individuumban kapja meg a maga végső meghatározottságát. A szó esetében – írja Wilhelm von Humboldt – senki nem gondolja pontosan és éppen azt, amit a másik, és ez a mégoly kicsiny különbség úgy rezeg tovább az egész nyelven, mint a kör hullámai a vízben. Ezért minden megértés egyidejűleg mindig meg nem értés is, minden gondolati és érzelmi egybehangzás egyidejűleg kölcsönös eltávolodás is. Annak módjában, ahogy a nyelv minden individuumban módosul, a nyelv [...] hatalmával szemben az ember nyelv fölötti uralma nyilatkozik meg. [...] Az emberre gyakorolt befolyásban van a nyelv és formáinak a törvényszerűsége, az emberi visszahatásban pedig a szabadság princípiuma. Mert az emberben keletkezhet valami, aminek az okát semmiféle értelem nem képes a korábbi körülményekben fellelni; és félreértenénk a nyelv természetét s épp keletkezésének és változásának történeti igazságát sértenénk meg azzal, ha kizárnánk belőle az ilyen *megmagyarázhatatlan jelenségek* lehetőségét”.⁸

Ezt az átalakulást azután a 20. századi hermeneutika nyelvi fordulata tette egyáltalán a szövegek megértésének olyan konstitutív tapasztalatává, amelyben – ellentétben az ismeretelméleti szituáció mindenkor műviségével – megjelennek a mindig életösszefüggésekhez kötött humán megértés olyan korlátozó moz-

⁷ Humboldt 2002: 162.

⁸ Uo. 439. (Kiemelés: K. Sz. E.)

zanatai is, amelyek nem egyszerűen metodológiai természetűek. „A megértést – írja 1992-ben Jauß – sem kikényszeríteni, sem elrendelni, sőt [valamiért cserébe] megvásárolni sem lehet; a megértés kivonja magát az oksági magyarázat és a logikai érvelés hatalma alól. Ahogy azt Marie Ebner-Eschenbach joggal megjegyezte, nagyon keveset ért az, aki csak azt érti meg, amit meg lehet magyarázni”.⁹ (Ennyiben tehát a – mindenkori kielégítő magyarázattól függő – „megértetés” képzete saját illúziójának válhat az áldozatává. Legalábbis amennyiben kalkulálhatónak véli a megértés eseményét, és annak sikerét alapvetően a magyarázat hibátlanságából származtatja.)

A továbbítómodellnek azt a fogyatékoságát, amely csak ki-küszöbolendő deficitként számolt az összefüggések interpretációs átalakításából adódó jelentésváltozással, a strukturalizmus és a szemiotika utópozitivistá nézetében – például az ún. átvitt és konkrét, illetve a metaforikus és referenciális jelentés tételezésével – még át lehetett fordítani a többértelmű szövegjelentés alakelméleti többletbe. A többjelentésűség tana – akarva-akaratlanul – azzal tartotta fenn továbbra is a továbbítómodell működőképességét, hogy az értelmezés különbségeit magából a szövegben rejlt, tehát abban ott eleve *adott* többértelműségből származtatta. A *tartalmazott* többértelműségnek ez a potenciálja a 20. században úgy működtette tovább a módszerhítű pozitívizmus nyilvánvaló alakelméleti metafizikáját, hogy az üzenetek címzettjét (= a megértés alanyát) változtatlanul nyelv és világ kompatibilitásának doktrínája alá vonta. Ezzel pedig a nyelvi közlés befogadójának minden tevékenységét egy olyan érvényes szabályrendszer aktuális alkalmazására (s vele a mindenkori „újraalkotására”) korlátozta, amelyben a „továbbított” üzenet mindefajta változása a kommunikáció torzulásának számított.

Az a feladat viszont, amely elé Schleiermacher szerint a megértés állít bennünket, éppen nem alakelméleti természetű. Az olyan változó értelmezésmód felé, amely „a szöveg jelentését

⁹Jauß 1994: 19.

fel-adottként, mindig új applikációk lehetőségének feltételeként érti, és – a változó életösszefüggés jegyében – a történeti helyet teszi meg a különböző értelmezések differenciapontjává, Luther nyitotta meg az utat [...], és a 18. században a pietista hermeneutika építette ki a három *subtilitas* tanávé¹⁰. E finom, művelhető – de szabályszerű alkalmazásuk hogyanjára nézve nem szankcionálható¹¹ – készségek¹² ezért lényegében már a továbbítómodell kibontakozása idején a csupán (restitutív) *átvitelre* alkalmas megértésnek olyan ellenpontját képezték, amely éppen séggel az abban – egész az applikációig – való *aktív* részesedés feladatát rója a befogadásra. Az új igazságokat és azok összefüggéseit „feltáró” tudományos magyarázat ennyiben csak alakelméleti nézetben nevezhető *megértetésnek*, hiszen ez a műveltető formula a befogadói oldalon mindössze a passzív tudomásulvétel mozzanatát írja elő. (Számos félreértéshez vezetett például az *Igazság és módszer* hazai fogadtatásában, hogy a „verständigen”, a „sich-verständigen”, illetve a „Verständigung” helyén az első magyar kiadásban rendre a „megértetés” kifejezése olvasható,¹³

¹⁰ Jaufß 1984: 370.

¹¹ „[A] szabályokkal nincs adva egyszersmind az alkalmazás is”. Schleiermacher 1977: 81.

¹² Subtilitas intelligendi, subtilitas interpretandi/explicandi, subtilitas applicandi.

¹³ „Das Gespräch ist ein Vorgang der *Verständigung*. So gehört zu jedem echten Gespräch, daß man auf den anderen eingeht, seine Gesichtspunkte wirklich gelten läßt und sich insofern in ihn versetzt, als man ihn zwar nicht als diese Individualität verstehen will, wohl aber das, was er sagt. Was es zu erfassen gilt, ist das sachliche Recht seiner Meinung, damit wir in der Sache miteinander einig werden können. Wir beziehen also seine Meinung nicht auf ihn, sondern auf das eigene Meinen und Vermeinen zurück. Wo wir wirklich den anderen als Individualität im Auge haben, z. B. im therapeutischen Gespräch oder im Verhör des Angeklagten, ist die Situation der *Verständigung* gar nicht wahrhaft gegeben.” Gadamer: *Wahrheit und Methode*. In uó: *Gesammelte Werke Bd. 1. Hermeneutik*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 19906. 389. (Vö. Gadamer 1984: 270.) Az itt kurzívval kiemelt *Verständigung* nem a „megértetés” műveltető jellegét hangsúlyozza, hanem inkább – amint azt az első mondat „einig werden” formulája értelmezi is

mely így nem minden esetben tud különbséget tenni az „értésíteni”, a „valakit [valami felől] felvilágosítani”, a „valakivel valamit közölni”, „valakivel valamit beláttatni”, illetve a „valami felől [közös] megértésre jutni”, „megegyezni” vagy a „szót érteni” jelentésmozzanatai között. A második, javított kiadásban Fehér M. István, ahol szükséges volt, korrigálta ezeket a helyeket.¹⁴)

A továbbítómodell szerinti átvétel és a dialogikus hermeneutikai részesedés fentebbi különbségei különös élességgel jönnek azután felszínre a beszéd és az írás kultúrtechnikai működésének eltéréseiben. A „továbbított” jelentés megszakítatlan változatlan-ságának fenntartása nem csak elméletileg kerül ugyanis szembe a *keletkező* jelentés elvi változékonyságának mediális premisszái-

---

– a dologban való megegyezésszerű szóértés mozzanatát. És hogy itt a *Verständigung* szóértésjellege a döntő, jól mutatja az ennek hiányával jellemezhető terapeutikus beszélgetés vagy a vádlott kihallgatásának ellenpéldája.

A *megértetésnek* a továbbítómodellhez tartozó, műveltető – a saját igazság torzítatlan belátását kieszközölő – nyomatékát egy másik helyen szintén a hermeneutikai beszélgetés (= szóértés) ellentétéként írja le Gadamer: „... [D]ie Sprache [*hat*] erst im Gespräch, also in der Ausübung der *Verständigung* ihr eigentliches Sein [...]. Das ist nicht so zu verstehen, als ob damit der Zweck der Sprache angegeben wäre. *Verständigung* ist kein bloßes Tun, kein zweckvolles Handeln, etwa eine Herstellung von Zeichen, durch die ich anderen meinen Willen übermittele.” *Gesammelte Werke Bd. 1. Hermeneutik.* 449–450. (*Igazság és módszer.* 310.) Vagyis olyanként, ami nem a dologban való megértésre jutást, az ideiglenes megegyezés (nem kötelező érvényű) szóértését szolgálja, hanem ugyanannak a változatlan átsajátítását. (Lásd még Gadamer 1984: 325, 380, 386.)

A magyar nyelvű szöveg ott kerül a legközelebb az eredeti közlésigényéhez, amikor így fogalmaz: „A nyelv az a közeg, amelyben a partnerek kölcsönös megértése és a dologról való egyetértése végbemegy.” Gadamer 1984: 269. („Die Sprache ist die Mitte, in der sich die *Verständigung* der Partner und das Einverständnis über die Sache vollzieht.” *Gesammelte Werke Bd. 1. Hermeneutik.* 387.)

¹⁴ Az első kiadás 270. oldalán álló „megértetés” helyén a másodikban „szót értés” (Gadamer: *Igazság és módszer.* Budapest: Osiris, 2003. 426, 427), a 310. oldal „megértetés[e]” helyén pedig az „egymással való szót értés” (493) szerepel.

val. Az első esetben a nyelvi közlésnek nyilvánvalóan az írásos változat az ideáltípusa. Legalábbis amennyiben a világ logikai formáját reprezentáló nyelvi forma doktrínája olyan kijelentés-logikai alapzaton szilárdult meg, amely a világot – a dolgok és összefüggéseik felmutatására képes – konstatív és asszertív nyelvi aktusok („kijelentések”) segítségével rendezi megérthető alakba. A dialogikus hermeneutikai tapasztalat szerint viszont „nincs az a kijelentés – írja Gadamer még 1957-ben –, melyet egyedül az általa feltárt tartalomra nézve meg lehetne érteni, ha a kijelentést a maga igazságában akarjuk megragadni. Motivált minden kijelentés. Minden kijelentésnek vannak olyan előfeltételei, amelyeket nem jelent ki. Egy kijelentés igazságát csak az képes valóban felmérni, aki ezeket az előfeltételeket is odagondolja. [...] Nem az ítéletnek, hanem a kérdésnek van elsőbbsége a logikában, ahogyan azt a platóni dialógus és a görög logika dialektikus eredete történetileg is tanúsítja. A kérdésnek a válasszal szembeni elsőbbsége azonban azt jelenti, hogy a kijelentés lényegileg válasz. Nincs olyan kijelentés, amely ne egyfajta választ jelenítene meg. Ezért nem létezik valamely kijelentésnek olyan megértése, amely ne annak a kérdésnek a megértéséből nyerné a kijelentés egyedüli mércéjét, amelyre az válaszol”.¹⁵ Ami egyszermind azt is jelenti, hogy egyetlen tiszta kijelentés sem oldható ki abból a hatástörténeti, beszélgetésbeli és életösszefüggésből, amelybe beletartozik, mert „hát hogyan is különül el az, ami kijelentés? Elválasztható-e a kijelentés a maga motiváció-összefüggésétől?”¹⁶ Minthogy tehát hermeneutikai értelmezésben a nyelv csak a beszélgetésben, a beszéd totalitásában mehet végbe, e másik póluson a mindig társiasságra ráutalt, hangzó élőbeszédiség a nyelv ideáltipikus formája, ahol a világot nem kijelentések rendezik érthető alakba, hanem mindaz, amit világnak nevezünk, egyáltalán csak a beszélgetésben mutatkozik meg előttünk.

Utóbbi mellett szól az is, hogy a jelentéstovábbításban érdekelt elgondolás elsősorban ismertté és ismeretté szeretne tenni

¹⁵ Gadamer 1993a: 52.

¹⁶ Gadamer 1993b: 193.

valami igazat, s miközben itt számára a látható nyelv rögzítettségében szilárdabb támasztékot kínál a szó pillanatnyiségénél, kockázatként kell számításba vennie az írás elidegenedését a beszédétől és a szövegnek a szerzőjétől való függetlenedését is. Abban lát kockázatot tehát, amit a megértés elmélete *termékeny* problémának és így a hermeneutikai kérdés evidens részének tekint: „minden írott szöveg egyfajta elidegenedett beszéd, s megkívánja, hogy a jeleket beszéddé és értelemmé változtassuk vissza. Mivel az írásosság révén az értelmet egyfajta önelidegenedés éri, ez a visszaváltoztatás a voltaképpeni hermeneutikai feladat”.¹⁷ És az ilyenkor szükségszerűen közbejövő változás vagy átalakulás csak alakelméleti nézetben bizonyulhat paradoxonnak. Hermeneutikailag éppen hogy mélyebb értelmet kölcsönöz a Rickertnél adottnak: a szöveget – következtet itt Gadamer –, „ha megfelelően, tehát a szöveg saját igénye szerint akarjuk megérteni, akkor minden pillanatban, azaz minden konkrét szituációban újból és másképp kell érteni. A megértés itt egyben mindig alkalmazás”.¹⁸ Ennek a kívülről nem vezérelhető, a szerzőtől nem kontrollálható, „történyszerű eseménynek”¹⁹ lesz eredménye az a megértés, amelyben a beszédetől elidegenedett szövegi közlés – a közreműködésünkkel úgyszólván áttörve saját idegenségének határait – az igazságértés *saját lehetőségévé* válik: „az írásos rögzítés, épp mivel a kijelentés értelmét teljesen elválasztja a beszélőtől, a megértő olvasót az értelem igazságigényének védőjévé teszi. Az olvasó épp ezáltal érvényességében tapasztalja azt, ami szól hoz-

¹⁷ Gadamer 1984: 276.

¹⁸ Uo. 219.

¹⁹ „[A] megértés létmódjának [...] eseményjellege van.” Gadamer 1984: 335. A „történyszerű esemény” – Jauß fogalmaként („ereignishaftes Geschehen”, lásd Jauß 1999: 190) – azért található itt a magyar fordításnál, mert az eredetiben Gadamer-nél nem *Geschehen*, hanem *Ereignis* áll: „[D]ie Erscheinung des Schönen und die Seinsweise des Verstehens [besitzen] Ereignischarakter...” Gadamer: *Gesammelte Werke Bd. 1. Hermeneutik I. Wahrheit und Methode*. 488. (Kiemelés az eredetiben, K. Sz. E.)

zá, s amit megért. Amit megértett, az már eleve több, mint idegen vélemény: lehetséges igazság”.²⁰

A *lehetséges igazság* ilyenkor – ellentétben a továbbított „kijelentéssel” – a befogadói oldalon nem kerül affirmációkényszer alá, mert nincs ellátva az igenlő átvételre való felszólítás indexeivel. Éspedig nem azért, mintha csupán vélemény szeretne maradni. Hanem éppen ama látszat elkerülésével, hogy a kijelentés motiváció-összefüggéseinek kitörlése volna a kijelentés tárgyilagosságának – vagy tudományos igazságának – a biztosítéka. Mert a tudományos kijelentés látszólag konstatív beszédaktusai vajon nem éppen azt a történést akarják-e előidézni, amely maga az állított igazság átvételének a performatívuma? Ha valahol, akkor az irodalomtudományban bizonyosan terméketlen minden olyan igyekezet, amely a konstatív és performatív beszédcselkmények elkülönítésére irányul. Nem csak azért, mert az irodalmi mű szavai kizárólag arra a világra vonatkoznak vissza, amelyet épp e szavak aktuális konfigurációja létesít, nem pedig „ábrázol” vagy „reprezentál”. Kifejezetten kontraproduktív azért is, mert a beszédaktus „nem korlátozódik a konstatálásra, a leírásra, a kimondására annak, ami van, de saját maga hozza létre vagy alakítja át, bizonyos feltételek mellett, a helyzetet, amelyről beszél” – írja Derrida. Sőt, fűzi hozzá ugyanott, még a nyelv performatív erejéről tett „értelmezői kijelentésekről” is elmondható, hogy „sem nem egyszerűen elméletiek-konstatívák, sem nem egyszerűen performatívák. Hiszen nem létezik *a* performatívum, de performatívumok vannak, és ellentétes vagy elősködő kísérletek [*arra*], hogy a nyelv performatív hatalmát interpretálják, megvizsgálják vagy használják, hogy performatív módon investálják”.²¹

Anélkül, hogy itt a szövegek intencionális indexeinek kérdéseibe bonyolódnánk, a Derrida hangsúlyozta elválaszthatatlanság is Gadamernek azt a megfigyelését támasztja alá, hogy „az

²⁰ Gadamer 1984: 276.

²¹ Derrida 2005: 34.

írás jelnyelve is csak a *beszéd igazi nyelvére* vonatkozik vissza”.²² A szó csak a maga teljes funkció-, élet- és motiváció-összefüggésére vonatkoztatva bizonyul egyáltalán érthetőnek. A tudományos közlemény – mint mindig kölcsönösben megalapozott, közelebről: mint *szóértésre* törekvő ismeretmegosztás – ma már elsőrendűen és csaknem kizárólag az írott, a látható nyelv médiumára korlátozódik. A publikáció nyilvánosságra kerülése ugyan – annak ellenére, hogy ma már nem könnyű megmondanunk, egyáltalán mi és egyáltalán hol is veszi kezdetét a publikáció – egy mediálisan alapjaiban újraartikulált és szinte határolhatatlan térben megy végbe, de ezt a teret még mindig a tárgyi igazság-érvény konszenzuális ismérvei jegyében tartja felismerhető keretek között a tudományos közösség. (Ami egyszerismind, persze, ellenőrzést is jelent, de a tudomány ebben a teljesítményi értelemben – önmaga veszélyeztetése nélkül – nem lehet „demokratikus”). Az igazságérvény szempontjából meghatározó tényezők közül azonban időközben több is komoly hatástörténeti változásokon ment keresztül ahhoz, hogy ne kezdte volna megosztani a szakmai értelmezőközösségeket.

A nyelvi fordulat után az irodalomtudomány diszkurzív tériben persze az ismeret/ismeretszerzés hitelességének nem véletlenül éppen azok az alapelvei bizonytalanodtak el, amelyeknek a hatékonysága felől a továbbítómodell legmegbízhatóbb médiuma, a – rögzítés bizonyos végérvényességgel felruházott – értekező *szöveg* tett tanúságot. Közülük is az egyik legfőbb, a tárgy iránti értelmezői semlegesség, a másik pedig az a pontos terminológiai rögzítés, amely elháríthatja az új ismeret tárgyi tartalma körüli félreértéseket. A két elvet egyesítő ún. „egzakt” tárgyilagosság követelménye itt még a dolgok hozzáférhetőségének abból a kijelentéslogikai hagyományából származik, amely szerint a világ és annak nyelvi formája képes megfelelni egymásnak. Optimális esetben ilyenkor a tárgyilagosságot megfigyelés eredményeit szabatos pontossággal rögzítő leírás és annak érvelő magyarázatai végzik

²² Gadamer 1984: 275. (Kiemelés K. Sz. E.)

el az „adekvát” átvételre előkészített ismeret továbbítását. Az ilyen *műveltető* alakban elgondolt megértés „torzítatlanságát” (= és itt szó szerint: a „maradékaltalan” *megértetést*) azonban nem csak az a meggyőződés veszélyezteti, amely az ismeretek továbbítható készletének tekinti a tudást. A tudás készletjellegének tételezésével a továbbítómodell hermeneutikai eljárása nem véletlenül torkollik végül a megértés *előállíthatóságának* képletébe. A tudás tökéletesedését az ismeretek mennyiségi halmozódásával azonosító, *készletező tudásforma* túlságosan sokat tud ahhoz, hogy a terminológiai egzaktuság kondicionálta megértést – a maga tervezhetetlenségét és kontingenciát kiküszöbölő modelljében mint *logikai következtetést* és ismeret-előállítást – össze ne tévessze a *gondolati történéssel*. Pontosabban: az előállítás mibenlétét a keletkezés vagy bekövetkezés mindig csak *megtörténni* képes eseményével, illetve a (műveltető) előállítás kényszerítő kívüllétét a gondolat történéésébe való beletartozással.

Az persze, hogy e kétfajta bekövetkezés között alapvető szerkezeti különbségek vannak, lényegében a nyelvi fordulat hermeneutikai implikációi felől vált igazán beláthatóvá. Az igazság-értvényre számot tartó megismerés fentebb kiemelt alapelveire nézve mindinkább beláthatóvá vált, hogy az ún. tárgyi semlegeség elve – vagyis amikor a szöveg idegen igényének meghallása a cél – nem jelentheti a mindenkori sajátának a felfüggesztését. Sőt, épp ennek az előzetes tudásnak az érvényesítése ad egyáltalán módot arra, hogy „maga a szöveg megmutatkozzék a maga más-ságában, s ezzel lehetővé váljék számára, hogy tárgyi igazságát kijátszhasa a mi előzetes véleményünkkel szemben”.²³ Am hogy mindez nem egyszerűen a mindenkori szubjektivitások különbségei miatt vezet többféle megértéshez, azt a nyelvi fordulatnak az a felismerése tette nyilvánvalóvá, hogy a megértésnek nem átvételi (vagy arrivális), hanem mindig történésszerkezete van. Azaz a többjelentésűség *nem ugyanannak* a sokféle befogadásából vagy – mint Jakobson híres tanulmánya véli – a sokértelmű elő-

²³ Gadamer 1984: 193.

rekódoltságból származik („A többértelműség minden önmagára irányuló közleménynek elidegeníthetetlen, belső jellemzője, röviden a költészetnek lényegéből következő jegye”).²⁴ Sokkal inkább annak uralhatatlan körülményeiből, hogy a szöveg jelentéspotenciáljának történészerű megvalósulása mindig csak olyan belevont értelmezői részesülésnek lehet az eredménye, amely a szöveg igényének artikultsága, illetve saját hatástörténeti hol állásunk függvényében válhat alakítójává annak a – semmiképp sem végtelen tetszőlegességű – jelentésnek, amely a közlés eredeti formában felderíthetetlen igényét megszólaltatja, és a maga potencialitásából parciálisan valóra váltja.

A tárgyi semlegességet konvertálható formában is nyelviesítő – s ily módon konvencionális jelekként működtetett – szakfogalmak, terminusok pedig, mivel sohasem juttatnak saját tartalmat érvényre, mesterséges voltuk okán még akkor sem képesek a tárgyhoz való – kijelentéslogikai nézetben kifejezetten nemkívánatos – hozzátartozásnak a felfüggesztésére, ha minden szakmai értelmezőközösség szemében kifogástalannak bizonyulna is a vonatkozthatóságuk egyértelműsége. Az irodalomtudományi szakterminusok pontosságá ellenére ezért sincs például közmegegyezés poétika és retorika fogalomtartalmi elválaszthatósága vagy éppen az immateriális ismétlődést érzékeltető rím és ritmus anyagszerűsége felől. Holott a nyelvi fordulat hagyományvonalán születtek utóbb olyan kezdeményezések, amelyek a mediális materialitás a prioriját felfüggesztve a bevont részesedés tapasztalata felől nyitnak látószöveget a költői nyelv esztétikai potenciáljának mibenlétére. „Ritmus és hangzás – írja új könyvében például Schlaffer – nem létezett az ember [*megjelenése*] előtt; az ember művileg állította elő és hallotta ki aztán őket a madarak énekéből, a lovak ügetéséből. [...] A líra zenei elemei nem közvetlenül a természetből vagy a gyakorlatból származnak, hanem az ösztönös-praktikus céloknak a nem természetibe, a nem gyakorla-

²⁴ Jakobson 1969: 262. Vagyis: „A poétikai funkciónak a referenciális funkcióval szemben megállapítható felsőbbsege nem szünteti meg magát a referenciát, hanem csupán többértelművé teszi”. Uo. 263.

tiba való átfordításából: tánc közben jobban megerőlteti magát az ember, mint járás közben, és mégsem jut előbbre (= *mégis helyben marad*); az éneklés több erőt és tehetséget igényel, mint a beszéd, mégis rosszabbul érthető. És bár az ének szavakat használ, vélhetőleg nem a nyelvből fejlődött ki, mert a zenének az a princípiuma, hogy különböző hangmagasságokban ismétljen bizonyos intervallumokat, a beszédre nézve (legalábbis a nyelvek többségében) nem érvényes; az éneklés sokkal inkább olyan artikulálatlan megnyilatkozásokat tesz kulturálttá, mint a gagyogás és a kiáltás”.²⁵

A történő létesülés kettős medialitása

Számos hatástörténeti oka lehet azonban annak is, hogy az irodalomtudomány fél évszázad múltán sem tudta beteljesíteni a nyelvi fordulat legfőbb ígéretét, az esztétikai megkülönböztetés örökségének kritikai átértelmezését, illetve dekonstrukcióját. Mindaz a problémamegoldó potenciál ugyanis, amely a harmincas évek közepén immár nem platonikus indexekkel tűnt fel az irodalmi mű igazságtartalmára vonatkozó kérdésben, meglehetősen vontatottan, akadozva és csupán részleges érvénnyel tudott kibontakozni a század második felében. Alighanem csak az átfogóbb episztémétörténeti körülményekben találjuk majd annak magyarázatát, hogy az esztétikai tapasztalatnak azok az értelmezései, amelyek nem a valóságos és az esztétikai lét vagy a valódi és az imaginárius világok elválasztottságában voltak megalapozva, miért csak részlegesen tudtak érvényt szerezni ama történés jelentőségének, amikor az igazság művé, a mű pedig igazzá válik. Az esztétikai tapasztalatnak az az eseménye, amikor „az igazság [...] mint művészet történik meg”,²⁶ itt nagyon éles ellentétbe kerül annak az irodalomértésnek az örökségével, amely az esztétikai tudat reflexív, tehát csupán „külsőleg” részese, amolyan

²⁵ Schlaffer 2015: 68.

²⁶ Heidegger 1988: 65.

passzívan rátekintő, kontemplatív vagy obszervatív tapasztalataként érti meg a széppel való találkozást. És az esztétikai tudat – mivel a kulturális képzés során szerzett kompetenciáit érvényesíti – éppen e sajátosságának köszönhetően tesz szert arra a szuverenitásra, amellyel – az arrivális modell szerint a hozzá mindig *továbbítottként* „megérkező” – dolgok felől kizárólag esztétikailag ítélni lehet. Ez a művelet azonban azzal semlegesíti a művészet közlési igényét, hogy mindössze a *tetszés tárgyaként* szigeteli ki abból a funkció- és hatásösszefüggésből, amelyből (ahhoz hozzátartozva) maga a közlés igénye egyáltalán származik. Felfüggesztve annak tapasztalatát, hogy „minden találkozás a művészet beszédével egy lezáratlan történéssel való találkozás, s maga is része e történéseknek”.²⁷

Az esztétikai tapasztalat igazsága iránti érdeklődés mai elégtelensége talán azzal is magyarázható, hogy olykor még azok a kezdeményező irányzatok is, amelyeknek nyilvánvaló volt a kötődése a nyelvi fordulathoz, olyan premisszákhöz folyamodtak, amelyeket egyébként természetlennek tekintettek. A köztük legjelentősebb dekonstrukció esetében sem indokolatlan annak vélelme, hogy legnépszerűbb következtetéseinek némelyike is belül maradt a kijelentéslógikai apóriák horizontján. Amikor Paul de Man leszögezi például, hogy „[a]z irodalmi szöveg egyszerre állítja és tagadja saját retorikai eljárásának érvényességét”,²⁸ az nem feltétlenül ugyanaz a szerkezet, mint amikor – a szöveg cselekvési terét a recepció felé megnyitva – arról beszél, hogy „[miközben] a szöveg jótáll a maga »retorikai« jellegéért, posztulálja annak szükségszerűségét is, hogy félreértik (*misreading*)”.²⁹ Nem egy esetben figyelhetők meg ennek még a szakterminológiai nyelvhasználat szintjén is olyan árulkodó jelzései, amikor a megismerés objektivitását, illetve a meglét szubsztancializmusát elutasító értelmezés maga is olyan módon teszi „előfeltevésektől” függővé a megértést, hogy az *előzetes értést* egyszerűen a „megválasztha-

²⁷ Gadamer 1984: 87.

²⁸ de Man 1991: 125.

²⁹ de Man 1983: 136.

tó” vagy véletlenszerűen előálló nézőpontok ügyévé fokozza le. Nem észlelvén annak különös hermeneutikai paradoxonát, hogy a „koordináták” előzetes kialakítása – mint valamely értelmezői pozíció *választhatósága* – maga éppen azt az objektum vs. szubjektum oppozíciót termeli újra, amelyet az interpretáció maga mögött kívánt hagyni. Az igazságok szubjektív eredetű sokféleségének értelmezői igenlése itt semmi egyéb, mint a kötelezően objektív megismeréseszmény egyenértékű megfordítása. Mert nem fölé, csupán az ellentett pólusára kerül annak, amit tarthatatlannak ítélt.

Talán ennek az elárthatlanított paradoxonnak tudható be, hogy az utóbbi évtizedek permanens értelmezői lateralizmusa, a kommentár-, archívum- és betűkultusz – bezárólag az interpretációval szembeállított mediálmateriális technológizációval – olyan relativista formában termelte újra a humán tudományok kijelentéslogikai örökségét, hogy a disszenzus ábrándjait kergetve úgyszólván elveszítette a mindenkori kérdés értelemtapasztalati potenciálját. Az irodalomértésre nézve mintha semlegesítették volna ezek a fejlemények azt a konstitutív különbséget, amely az „átvitel” és a „dologszerű” megérkezés végérvényesége, illetve a (kölcsonösségben) részesülő találkozás átmenetisége közt áll fenn. Éspedig úgy, mint lényegi ellentét a reflektáló *kívülrét* és a történésbe való *bevontság* között. Az egyik inkább az ismeret, a másik pedig a tapasztalat szerkezetéhez hasonló. Az egyik elsősorban (valamely dolgon végzett) tevékenység, a másik – jobb szó híján – egyfajta mediális „összjáték” eseménye.

Ugyanakkor, amikor Paul de Man az irodalomtörténet, illetve az irodalom történetiségének radikális diszkontinuitásban megalapozott újraértelmezésére éppen Gadamer – a korábbi történeti korszakok naivitásait „meghaladó” – modernségfelfogásának³⁰ bírálatán keresztül tett javaslatot, még ha formálisan fenn is tartja az apória kijelentéslogikai elvét, éppen annak adta példáját, hogy az irodalom igazságpotenciáljának feltárhatóságá-

³⁰ A tételezés, a reflexió és a fogalom naivitásáról lásd Gadamer 1987: 3–22.

ra irányuló kérdés nagyon is hasonló utakra terelheti az eltérő értésmódokat. A tettekből „levezethető” történelem vagy a költészetből „levezethető” kritika a maga következményszerkezetének másodlagossága miatt, állítja Benjamin nyomán de Man, nem „hasonlíthat” ugyan saját (így historizált) tárgyának eredetijére, de épp a szövegek elsődleges nyelvi valóságán keresztül maga is mindig részesül annak tapasztalatában, hogy „a történelem nem emberi, hiszen szigorúan a nyelv rendjéhez tartozik [...], és a pusztán nyelvi bonyodalomként fölfogott történelem nem lehet semmiféle emberre vonatkozó tudás vagy ismeret forrása”.³¹ A jelentés történésebe a történelmi hol állás szerint bevonódó/részesülő hermeneutikai megértés nyelviségével szemben³² a nyelvhez tartozás itt ugyan nem rendelkezik a nyelvi bizalom applikációs teljesítményének („emberre vonatkozó tudás”) biztosítékaival, de itt is mindig annak eseménye, amit történetinek nevezhetünk. A nyelvi történéshöz való hozzátartozás Paul de Mannál sem kevésbé kijátszhatatlan körülmény, mint a megértés hermeneutikai eseményszerkezetében: „Nem tehetjük fel tehát a kérdést – írja a *Shelley Disfigured*-ban –, mi az oka annak, hogy, mint szubjektumok, hajlamosak vagyunk a jelentésadásra (to impose meaning), hiszen éppen ez a kérdés határoz meg minket”.³³

A nyelv és a tulajdonképpeni történetiség összetartozása okán kérdezheti azután Paul de Man, vajon lehetséges-e olyan irodalomtörténet/írás, amely nem hordozná a humanideológiai applikációk terheit. Azokat nevezetesen, amelyek az irodalom voltaképpeni történetiségét mindig „kivezetik” az irodalmiságból, és más történetek illusztrációjává fokozzák le. Mert egyedül a közvetlen nyelvi közelség, a csak a szöveg nyelvi történéseire korlátozódó interpretáció adhatja annak biztosítékait, hogy az irodalomban működő történetiség ne váljék evolúciós szerkezetű célelvűséggé. „Elképzelhető volna-e olyan irodalomtörté-

³¹ de Man 1994: 79.

³² Ahol „az olvasó úgy jut el a szöveg megértéséig, hogy ráébred a közte és a szöveg közt történő mozgás történetiségére” (de Man 1994: 66).

³³ de Man 2003: 180.

net – kérdezi a *Blindness and Insight* (1971) egyik fontos írásában –, amely nem csonkítaná meg az irodalmat azáltal, hogy félrevezetően *bele* vagy *rajta kívül* helyezne minket, amely képes volna fönntartani az irodalmiság apóriáját, s ugyanakkor számot adna arról az igaz, illetve hamis tudásról, amit az irodalom önmagáról ápol, amely élesen megkülönböztetné a metaforikus és történelmi nyelvet, és éppúgy számolna az irodalom modernitásával, mint történetiségeivel? [...] [A]nnak, amit általában irodalomtörténetnek nevezünk, kevés vagy semmi köze sincs az irodalomhoz, és az, amit irodalmi interpretációnak nevezünk – feltéve, hogy jó interpretációról van szó –, valójában irodalomtörténet”.³⁴

Az irodalmi dekonstrukció itt nagyon közel kerül – és talán nem függetlenül Heideggernek a láthatónál is mélyebb ismeretétől – annak vélemezéséhez, hogy a művészet tapasztalatától elidegeníthetetlen igazság-történet felderítése a strukturalizmusok kudarcá³⁵ után aligha lehetséges egy, a korábbiaknál eredendőbb *történeti* kérdezmód nélkül. „Ha nem historista módon magyarázzuk – írja három évtizeddel korábban Heidegger –, és egy bizonyos kép jegyében nem az állásfoglalás és a véleményalkotás meghatározott céljaihoz vesszük számításba, maga a történelem sokkal inkább visszakerül magyarázhatatlanságának páratlan *egyedüliségébe*, s rajta keresztül megkérdőjeleződik és önmagáról való állandó döntés elé kerül minden historista mesterkedés, minden belőle fakadó hit és vélekedés, csak akkor megy végbe az, ami történeti gondolkodásnak nevezhető”.³⁶

A megértés történeti eseményéhez tartozó, bevont részesülés fenomenológiáját a *Beiträge zur Philosophie* (1936–38) megkísérelte „új kezdet” grandiózus kísérlete sem dolgozta ki olyan formában, hogy az „operacionalizálható” volna a szövegtudomá-

³⁴ de Man 2002: 97.

³⁵ A strukturalista formalizmus ugyanis „úgy kezeli az irodalmat, mint ha az elhagyott önmeghatározás váltakozó irányú mozgása nem volna alapvető építőeleme az irodalmi nyelvnek”. Uo. 96.

³⁶ Heidegger 2003: 154. (Kiemelés K. Sz. E.)

nyokban. Talán éppen azért, mert ez a történet ilyen alakban a legritkábban bizonyul hozzáférhetőnek. De ha az irodalomtudományban a művek így értett – nem lineáris, nem biografikus vagy genealógiai – történetét mindig valamely, hatásában eseményértékű történet *egyedisége* és előzményeiből való *magyarázhatatlansága* létesíti, akkor belátható, hogy egy tulajdonképpeni irodalomtörténet miért nem épülhet a historizáló származtatás olyan műveleteire, amelyek a leírás tárgy semlegességével követik – és asszertív kijelentések rendjében „képezik le” – az egymásból kifejlő korszakok „evolúciójának” folyamatát. Az ilyen egzakt folyamatleírás sohasem lesz képes „előzményeiből” levezetni *A ló meghal...*-t, az *Apokrifot*, de még a Mikszáth- és Gárdonyi-elemekből építkező *Termelési regényt* sem. Mármost ha a szöveg és az olvasás találkozásából olyan történetesen keresztül létesül mindig *mediális értelem*,³⁷ amelyet csak a megértésnek a megértendőhöz való hozzátartozása, az abba való bevontsága tesz lehetővé, akkor a *mediális értelem* kifejezés nem csupán a jelentés materiális „hordozottságának” mozzanatát jelöli, hanem mindig – és talán elsősorban – azt a dialogikus köztességet is, amely afféle immateriális tere a jelentés „létrejöttének”.³⁸ És csak

³⁷ Az tudniillik, hogy az eminens szöveg „a tiszta nyelvi cselekvést rögzíti, s ezért eminens viszony fűzi az íráshoz” (Gadamer 1984: 386), nem csak annyit jelent, hogy a szöveg beszéde leválaszthatatlan a maga materiális „hordozójáról”. Talán még nagyobb nyomatékkal testesül meg benne annak tapasztalata, hogy „a nyelv a költeményben olyan valamihez tér vissza, ami alapjában a nyelv maga: gondolkodás és történet ama mágikus egységéhez, amely sejtelmesen hangzik felénk az ősidők derengéséből. Ami tehát az irodalmat kitünteti, az a szónak ez az ilyen előjötté, úgy, hogy benne a hangzás páratlan és helyettesíthetetlen egyedülállósága a jelentés meghatározhatatlan többszólamúságával juttatja kifejezésre az egésznek az értelmét.” Gadamer 1993c: 253.

³⁸ A nyelv – s ez a mozzanat egyenrangúan társul az esztétikai tapasztalat érzékleti (testi, materiális hatású) és immateriális (szellemi, értelmi) létesítőinek elválaszthatatlanságához – azért is médiuma a megértési tapasztalat eseményének („A megértés vagy annak kudarca olyan, mint valami történet, amely végbemegy velünk” [Gadamer 1984: 269]), mert olyan

eme kettősségének nyomatékával részesíti annak tapasztalatában a befogadót, hogy „olvasata” éppúgy nem saját kizárólagos terméke és teljesítménye, ahogyan a műalkotás sem azonos a maga materiális szövegével.

Mindez azért lehet így, mert – főként a Heidegger adta temporális, de alakilag a de Man-féle nyelvi értelemben is – a „(mindig eseményszerű) történés az eredendő történelem maga”.³⁹ Vagyis olyan elválaszthatatlanságnak az idő-tere, ahol az esemény mint a bekövetkezés szubjektuma úgyszólván *saját*ként, öhozzá tartozók gyanánt foglalja magában a történés ágenseit. Az ént, a szituáció alanyát éppúgy, mint azokat a tényezőket és körülményeket, amelyek között ez az előre kalkulálhatatlan és tervezhetetlen kimenetelű találkozás bekövetkezik. Az értelmezés alanya ugyanis éppen azért nem előlegezheti meg a szöveggel való *találkozás* eredményét, mert ennek a *keletkezésnek* nemcsak az *ego*, hanem – a maga ellenállásának és együttműködésének váltakozásán keresztül – az *alter* (a szövegben megszólaló és megértendő hagyomány mint az egyáltalán vett másik) is aktív, „cselekvő” közreműködője. Ezért joggal mondható, hogy az interpretáció szigorúan véve nem elsősorban az értelmező „tulajdona”, hanem – a megértendő és a megértő közös teljesítménye gyanánt – voltaképpen a találkozás hatástörténeti szubjektumához tartozik. Leginkább ennek a szubjektumnak a történeti változékonysága teszi lehetővé, hogy korábban másképpen beszédes művek egészen új nyomatékkal szólaljanak meg, mint eladdig. És hogy itt nem a „tematikai újdonság” kérdéséről van szó, azt éppen az mutatja, hogy az ezredfordulón Szabó Lőrincnek nem közvetlenül

---

„köztes teret” képez, amely a partnereket – a beszélgetést egyáltalán lehetővé tevő szabályainak erejével – úgyszólván magához vonva, őket „mozgató” szubjektumaként viselkedik minden valódi beszélgetésnek. Így tekintve itt „a beszélgetőpartnerek nem annyira irányítók, hanem sokkal inkább irányítottak. [...] Mindez arról tanúskodik, hogy a beszélgetésnek saját szelme van, s a nyelv, amelyen folyik, magában hordja saját igazságát, azaz »feltár« és megmutat valamit, ami aztán ettől fogva van.” Uo.

³⁹ Heidegger 2003: 32.

a technikait „megverselő” repülőgépciklusa, hanem azok a versei szólalnak meg új módon, amelyek – akárcsak József Attila *Téli éjszakája* – a szöveg nyelvi-poétikai „tekintetén” keresztül most, ezredvégi körülmények között tudták váratlan esztétikai tapasztalattá tenni, milyen is az, amikor – minden eszmélkedést megelőzve – a technika válik annak módjává, ahogyan a lét és a világ egyáltalán adva van és feltárul⁴⁰ a számunkra.

Ez a különös, materiálisan megfoghatatlan keletkezés magyarázza meg végül azt is, miért léphet be egy-egy kivételes, találóan sikerült interpretáció – utóbb megkerülhetetlen impulzust adva annak – magába az irodalomtörténeti folyamatba is. Nem csak ma látjuk úgy, hogy *Az önmegszólító verstípusról* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1966), a *Még, már most* (Alföld, 1969), az *Arany János és az epikus perspektíva* (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1973) vagy *A megkööttség verse* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1973) című mű/értelmező tanulmányok például azért váltak az újabb magyar irodalomtudomány klasszikus szövegeivé, mert lényegében már megjelenésük idején új, implicit irodalomtörténetet létesítettek. Némi túlzással azt is mondhatnánk, a hatástörténet utóbb csupán végrehajtotta azt a többtényezős fordulatot, amelyet az előbbieket úgy kezdeményeztek, hogy részévé váltak annak, amit alakítottak. Mert szigorúbb értelemben nem ezek az írások, hanem az általuk létesült új irodalmi hatásösszefüggések tették – annak minden közös érvényével – *esztétikai* tapasztalattá, hogy miért nem a *Nyugat* historizáló nemzedéktörténetében van ott a magyar modernség „tárgyi hűségü”⁴¹ valósága, illetve hogy az in-

⁴⁰ E körülmények között ugyanis azért veszítjük el a jelenség uralhatóságának esélyét, mert már eleve az általa előírt módon tapasztaljuk meg, eleve az általa kialakított viszonyok között találjuk magunkat. Ami azt jelenti, hogy „utólag már egyáltalán nem tudunk valamilyen viszonyt felvenni vele”. Heidegger 2002: 23.

⁴¹ Horváth János kifejezése, lásd Horváth 1976: 61.

novatív „nyelvi egység” dimenziókat kereső kísérletei⁴² miért alapoznak meg valódibb költészettörténeti kapcsolatokat Arany, Babits és Weöres között, mint a 60-as évek máig virulens ideológiai kánonja Petőfi, Ady és József Attila között.

Ez a méltó módon még föl nem dolgozott, új tudománytörténeti kezdet egyszersmind azt is bebizonyította, hogy – a tulajdonképpeni történetiségnek megfelelően – az irodalomtörténet sem lehet olyan szakmai műveletek közege, ahol a konstitutív történet „felforgató” egységét rendre feláldozzuk annak a nyugalomnak az oltárán, amely a fennállás folytonosságának vélelmében és a mozdulatlan hagyomány autoritásának ideológiájában testesül meg. Az irodalomtörténet is olyan bekövetkezés(ek)ben létesül, amely – váratlanul átrendezve a korábban kialakult hatástörténeti erővonalakat – mindig leleplezi az egzakttól a múltmegállapítás „tárgyi hűségű” magyarázatainak⁴³ tarthatatlanságát. A sikerült interpretáció azért válik az irodalmi hatástörténet felcserélhetetlen eseményévé, mert nem az új „leletek” (*je-lenének*) kumulatív múltba igazításában érdekelt, hanem – afféle adalékgyarapodás helyett – valódi eseményként tapasztalta meg a hagyományozottak új megszólalását. Mert ha egy irodalmi szöveg jelentése működésbe lép – tehát például ahogy a *Csak posta voltál* (1966) vagy a *Sípja régi babonának* (1973) óta „beszél” –, akkor az igazsága bizonyos értelemben azért számít egyszersmind létesülésnek is, mert – a heideggeri értelemben – valóban létezni

⁴² Barta 1976: 176. Barta János itt igen korán tett láthatóvá olyan költészettörténeti összefüggéseket, amelyek az akkori időszak legjobb líraértőinél sem találtak igazán visszhangra.

⁴³ Azokét, amik a „tárgyi hűség” képzetétől vezetettve úgyszólván kívülről, a történetiség „fölé” emelkedve kísérlik meg az ún. „szakszerű” közvetítést múlt és jelen – elkülönült vagy elkülöníthetőnek vélt – horizontjai között. Valamely múltbeli műalkotás „elsődlegesnek” mondott éle-tösszefüggései vagy „kontextusai” ugyanis már csupán ama triviális okból sem tehetők láthatóvá a maguk „elkülönített” módján, mert „[e]gy szöveg történeti horizontjának a kidolgozása mindig már eleve horizont-összeolvadás. Az nem lehetséges, hogy a történeti horizontot először magáért véve dolgozzuk ki.” Gadamer 1984: 387.

csak *ilyen történeti módon* lehetséges. Mert „a művészet, lényegének megfelelően, eredet: egy kitüntetett módja annak, ahogy az igazság létezővé, azaz történetivé válik”⁴⁴

És ha mindez így van, akkor az ilyen kiemelkedő műértelmezések nem csupán újfajta olvashatóság távlatait nyitották rá az irodalmi szövegek nyelvi-retorikai működésére. Az is valószínűsíthető, hogy a szövegeket így megszólaltató – s ezért az irodalmi hatástörténetbe úgyszólván a mű „részeként” belépő – műértelmezések a maguk történeti pontszerűségében is érvényesebb irodalomtörténetet írnak, mint a korszak- és folyamatrajzban megalapozott irodalomtörténeti kézikönyvek. Amiből az irodalomtudomány „agonális” diszkurzusára nézve az is következik, hogy a szövegek nyelvművészeti működését hallani, tetten érni és szóhoz juttatni képes irodalmár legalább annyira – ha nem inkább (?) – letéteményese az irodalom igaz (= *irodalmi*) történetének, mint a művet övező körülmények és események krónikása.

Irodalom

- Barta János 1976. *Klasszikusok nyomában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- de Man, Paul 1983². The Rhetoric of Blindness. In *Blindness and Insight*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- de Man, Paul 1991. Szemiotológia és retorika. In Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi. 115–128.
- de Man, Paul 1994. Walter Benjamin A műfordító feladata című írásáról. *Átváltozások*, (2): 65–80.
- de Man, Paul 2002. *Olvadás és történelem*. Budapest: Osiris Kiadó.
- de Man, Paul 2003. Az eltorzított Shelley. In Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *Újragondolni a romantikát*. Budapest: Kijarat Kiadó. 159–187.
- Derrida, Jacques 2005. Mokhlosz. In Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció Kiadó.

⁴⁴ Heidegger 1988: *A műalkotás eredete*. 118.

- Frank, Manfred 1991. A nyelv uralhatóságának határai. *Literatura*, (4): 347–379.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. Die philosophischen Grundlagen des zwanzigsten Jahrhunderts. In *Gesammelte Werke Bd. 4. Neuere Philosophie II*. Tübingen: J. C. B. Mohr. 3–22.
- Gadamer, Hans-Georg 1993a. Was ist Wahrheit? In *Gesammelte Werke Bd. 2. Hermeneutik II*. Tübingen: J. C. B. Mohr. 44–56.
- Gadamer, Hans-Georg 1993b. Sprache und Verstehen. In *Gesammelte Werke Bd. 2. Hermeneutik II*. Tübingen: J. C. B. Mohr. 184–198.
- Gadamer, Hans-Georg 1993c. Philosophie und Literatur. In *Gesammelte Werke Bd. 8. Ästhetik und Poetik I*. Tübingen: J. C. B. Mohr. 240–257.
- Heidegger, Martin 1988. *A műalkotás eredete*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Heidegger, Martin 1994⁷. *Holzwege*. Frankfurt/M.: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, Martin 2002¹⁰. *Die Technik und die Kehre*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Heidegger, Martin 2003³. *Beiträge zur Philosophie. GA III. Abt., Bd. 65*. Frankfurt/M.: Vittorio Klostermann.
- Horváth János 1976. *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Humboldt, Wilhelm von 2002⁹. *Werke in fünf Bänden III. Schriften zur Sprachphilosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Jakobson, Roman 1969. Nyelvészet és poétika. In *Hang – jel – vers*. Budapest: Gondolat. 211–257.
- Jauß, Hans Robert 1984⁴. *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Jauß, Hans Robert 1994. *Wege des Verstehens*. München: Fink.
- Jauß, Hans Robert 1999. *Probleme des Verstehens*. Stuttgart: Reclam.
- Rickert, Heinrich 2006. Kultúrtudomány és természettudomány. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Schlaffer, Heinz 2015. *Geistersprache. Zweck und Mittel der Lyrik*. Stuttgart: Reclam. [1. kiadás: München: Carl Hanser, 2012.]
- Schleiermacher, Friedrich D. E. 1977. *Hermeneutik und Kritik*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

A nyelv emberi lényege

A magyarázat látóköralkotó változatai
a nyelvtudományban *

1. Bevezetés

Paul Ricœur egyik tanulmányában ezt írja a nyelvtudomány általa kanonikusnak tartott magyarázatelvéről: „Mint tudjuk, a nyelv – beszéd (langue – parole) olyan alapvető megkülönböztetés, mely a nyelvészetnek egyöntetű tárgyat szolgáltat. S míg a beszéd (parole) a fiziológiához, a lélektanhoz, a szociológiához, addig a nyelv csak a nyelvészethez tartozik, mint olyan játék, amelynek szabályait a beszédben (parole) hajtják végre. Amint ugyancsak tudjuk, a nyelvészet csak olyan tiszta jelentésektől megfosztott egységek rendszerét ismeri, melyek mindegyike csak az összes többitől való eltérése által határozható meg. Az egységek – legyenek bár tisztán megkülönböztethetőek (distinctive), mint a fonológiai tagolás egységei, vagy jelentéshordozók (significative), mint a lexikális egységek – szemben álló egységek. A diszkrét egységek állományán belüli ellentétek és az ellentétek kombinációinak játéka határozza meg a struktúra fogalmát a nyelvészetben. [Bekezdés] Ez a fenti modell nyújtja a magyarázó magatartás típusát [...]”.¹

Ricœur mintának, más tudományok számára a magyarázat alapjának tekinti a fent idézett strukturalista elvet. Lezárt, végső evidenciának tartja a magyarázat e magyarázatát, amelyben sem

* A tanulmány az OTKA K 100717 (Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás) pályázati támogatásával készült.

¹ Ricœur 1999: 19–20.

az adat, sem a használat, sem a jelentés nem kérdés, nem probléma. Saussure-t idealizálva Ricœur számára a rendszer mint alaki abszolútum jelenik meg, leválasztva a beszédről, a szövegről. A pozitív objektivitás tételeződik itt, amely teljesen függetlenül van a kutatótól a modellben. Ricœur nyelvtudomány-értelmezése valószínűleg Jakobson nevezetes elméletének és Baudelaire-elemzésének felel meg. Jakobson „mikroszkopikus” Baudelaire-elemzésében az 1850-es években írt verset saját, 1950-es évekbeli befogadásában egy időtlenné tett általános érvényű szinkrón francia grammatikával közelíti meg, a „diszkrét egységek állományán belüli ellentétek és az ellentétek kombinációinak” minden történetiséget és befogadói nézőpontot kizáró magyarázóelvvel.

Ricœur ezt az eljárást Lévi-Strauss antropológiai leírásainak elemzésével demonstrálja, azzal, ahogy Lévi-Strauss a nyelvtudomány strukturalista magyarázatát kiterjeszti a mítosz, a mitikus világmagyarázat bemutatására. Ricœur elemzésében a struktúra mintha csak technikai eljárás lenne az értelmezés, a megértés megalapozásához. Jelzi írásában, hogy van némi feszültség a magyarázat és a megértés között. Vissza is kérdez a dilemmára, de a választ áthelyezi a megértés területére, a magyarázatot továbbra is csakis struktúrának, struktúralevezetésnek tekintve.

Ricœur nyelvtudományértése természetesen a 20. század klasszikus strukturalista elveire épül, de éppen részleges kívülállása révén hibátlanul mutatja azt a nyelvtudományon belül az ezredforduló után is nagy befolyással bíró nézetet, amely a nyelv megismerését a nyelv fizikai tárgyként való megközelítésében metaforizálja. Milyen fő magyarázattípusok alakítják ma a nyelv tudományos leírását és ezeken keresztül a nyelv általános értelmezését – erről lesz szó az alábbiakban.

A magyarázat magyarázata szép hermeneutikai cselekvés a hermeneutikai körön belül, úgy, hogy a magyarázat nem maga a megértés, a magyarázat a megértéshez vezető folyamat. Ezt a helyzetet nem tudjuk kikerülni, nem lehetséges a kívül kerülés az emberi megértés alapjellege miatt. Ám éppen ebben rejlik – részben – a mostani diszkurzusunk szépsége.

A nyelvtudomány részese a tudományos kommunikációnak, diszkurzív rendjére az intézményes tudományos megszólalás általános karakterjegyei jellemzőek. A nyelvtudomány művelői emellett éppúgy beszélő emberek, kulturális ismeretekkel, tapasztalatokkal és elvárásokkal, mint bárki más. A magyarázat nyelvtudományi szerepe és változatai a maguk történeti meghatározottságában mutathatók be, az alábbiakban szükségképpen vázlatosan.

A tudományos magyarázat a nyelvtudományban is meta-szintű és tárgy tudományos elmélet és módszertan függvénye, mondhatni, a magyarázat a metaelmélet és tárgy tudományos elmélet nyelvi megnyilvánulásának egyik összetevője és egyúttal megjelenítője. Ekképp a magyarázat egyszerre fogalmi konstrukció, pontosabban dinamikus konstruálás, másrészt szöveg létrehozása, a megértés kifejtő kommunikációs rögzítése. A tudományos magyarázat diszkurzív jellege a kölcsönviszony miatt valamilyen elmélet által kanonizált formában konstruálódik meg, nem a hétköznapi jellegű kifejtés folyamatában. A magyarázat a természettudomány tudományfilozófiai alapozása nyomán valamely ismeretlen jelenségnek ismert jelenségekből való tudományos levezetése. A tudományos magyarázat a befogadót rávezeti a dologra és annak részleteire, összefüggéseire, másképp megfogalmazva: a fogalmi kidolgozására. Nem a megértés művelete, hanem a megértés, az értelmezés eléréséhez vezető folyamat megformált bemutatása, leírással, levezetéssel, érveléssel a meghatározás és leírás mellett. A magyarázat azonban ezzel együtt diszkurzív és dialogikus művelet, amelynek során a kutató szakmai közösségéhez és tágabb körű befogadóikhoz fordul a megértetés szándékával. Ez a tevékenység visszahat magára a kutatásra, hiszen a kutatási eredmény megjelenítése nem független a kutatás végzésétől. Így a magyarázat mint szöveg nem választható el a szöveg megértésétől.

Mivel a magyarázat elméletfüggő, ezért többféle tudományos magyarázat lehetséges. A nyelvtudomány az ezredfordulón plurális, több karakteres irányzata működik, ezért több jellegzetes nyelvtudományi magyarázattípus különíthető el.

2. A magyarázat szó eredete, jelentése

Egy központi fogalom megnevezése a maga nyelvi megkonstruálásában és történetiségében (tudásarcheológiájában) mindig sokat elárul magának az adott fogalomnak a lényegéről. A *magyarázat* szó és alakjai korán megjelentek a magyar nyelvben. A *Nyelvtörténeti szótár* ekképp adatozza e szót:²

magyaráz 1372/1448 JókK 1. C. interpretor, perputo, MA. declaro, expono, JordK. 198 explano; 2. verto, interpretor, übersetzen A zsolnár könyvét szent Jeromos görög nyelvről deák böltűre magyarázá (DebrK 88)

megmagyaráz C. expono, definitio, dilucido, enucleo, MA. declaro, interpretor, enarro, explano, explico /erklären

magyarázat 1. C. interpretamentum, hermeneia, dictatio, epimythion, MA. declaratio, expositio /erklärung, deutung

A *magyarázat* etimológiája jól rávilágít, kellően megmagyarázza e tevékenység lényegét. A *magyarázat* főnév és igei alakja a *magyar* szóból ered.³ A *magyar* szónak ez a szemantikai, egyszerre metaforikus és metonimikus kiterjesztése a megszólalásnak és a megszólalás tartalmának elsőként a közegét helyezi előtérbe: a magyarul történő beszéd érthető, kellő mértékben kifejtő a társak között, akik természetsszerűleg ugyanazt a nyelvet beszélnek, másképp: a magyar anyanyelvű hallgató (és a beszélő) számára. Az eredet vizsgálatában továbbmenve azt látjuk, hogy maga a kifejtő és megértő ember is jelen van ebben a megismerő folyamatban, hiszen a *magyar* szó egy elemének jelentése ismeretesen 'ember'.⁴

A magyarázat fogalmának a magyar nyelvben megvalósult nyelvi leképezése nem példa nélküli. A német nyelvben a *deuten* 'mutat, jelent, értelmez, magyaráz, megfejt' etimológiai össze-

² Szarvas–Simonyi 1890–1893: II. 663.

³ Benkő (szerk.) 1970: 816–817.

⁴ Benkő (szerk.) 1970: uo.

függésben áll a *Pseudō* 'Volk', 'nép' szóval, ennek származéka a *deutsch* szó. A *deuten* eredetibb jelentése 'für das (versammelte) Volk erklären, verständlich machen',⁵ azaz 'a(z) összegyűlt) nép számára elbeszél, érthetővé tesz'.

Érdeemes megemlíteni, hogy az eredetileg az európai tudományos megismerésben és kommunikációban fontos nyelvek magyarázatot kifejező szavai hasonlóképpen metaforikusak. A számos nyelvben használatos, latin eredetű kifejezések mindegyike a fizikai *hozzáférés*, a fizikai tárgyat valamiből *kifejtés* közvetlen tapasztalatából, forrástartományából indul ki metaforikusan, mint maga a *kifejtés* főnév is. Ilyen latin eredetű kifejezések a következők:⁶ *explano* 'laposra v. egyenesre kiterít', *explanatio* 'világossá tétel' > 'magyarázás, kifejtés'; *explico* 'kigöngyöl, kiteker, kiráncol, leteker, kibont', *explicatio* 'letekergetés, kibonyolítás' > 'magyarázás, megfejtés'; *interpretes* 'közbeszóló, közbenjáró' > 'magyarázó', *interpretor* 'közbemjáróként lép fel', *interpretatio* 'fejtegetés, magyarázás'. A német *erklären* 'magyaráz' egyik összetevője az *er* 'heraus, hervor' 'ki, kifelé', a másik összetevője a *klar*, amely a latin *clarus* 'laut, schallend; hell, leuchtend; deutlich' 'hangos, hangzó; világos, fénylő; érthető' szóból származik.⁷

3. A magyarázat alaptípusai és kommunikációs helyzetei

A *magyarázat* szó alapvetően kétféle, de egymással szorosan összefüggő tevékenységet képez le, egy mindennapi és egy tudományos típust.

1) A magyarázat valamely jelenség kifejtése, részletező bemutatása. Kifejtés, a dolgok valamely állásának a részletező bemutatása, például hétköznapi társalgásban vagy iskolai órán. Ebben az esetben a magyarázat valamely előzetesen bevezetett vagy tudott, de részleteiben nem taglalt fogalom, fogalmi tartomány részletes

⁵ Drosdowski–Grebe (Hrsg.) 1963: 105–106.

⁶ Finály 1884.

⁷ Drosdowski–Grebe (Hrsg.) 1963: 105–106.

kifejtése, leíró (vagyis megállapító) és oksági (következtetéseket tartalmazó) kijelentésekkel.

2) A magyarázat másik jelentése a tudományos tevékenységre vonatkozik, pontosabban eredetileg a természettudomány eljárására: valamely ismeretlen jelenségnek ismert jelenségekből tudományos levezetése. A tudományos magyarázat jellege függ az adott tudományág tárgy tudományos elméleteitől és az ezeket az elméleteket megalapozó metatudományos elméletektől. A tudományos magyarázatnak saját tárgyához való viszonya vita tárgya: a természettudományos alapú, pozitívista, analitikus metatudományos elméletek a tudományos magyarázat egyetemes jellegét állítják, míg más metatudományos elméletek az elmélet, a magyarázat és a vizsgálat tárgya közötti kölcsönviszonyt feltételezik.

A tudományos magyarázat az elmélet alkalmazása, vagyis az elmélet és az adat közötti kapcsolat elemző és érvelő részletezése, az adatok és az általánosítások leírása során. A magyarázatot az elmélet és a hozzá tartozó módszertan szabályai, protokollja, eljárási rendje szerint lehet végrehajtani.

A magyarázat mindig valamely emberi kommunikáció része, amely szöveg, nyelvi struktúra formájában konstruálódik meg. A magyarázat célja: megértetés, bemutatás, illetve a levezetés, diszkurzusban. A magyarázat tényezői: a beszélőtársak, a beszélő célja, a figyelem tárgya, közös jelentésképzés, valamint a megértett beszédhelyzet, amely lehet mindennapi (például iskola, hivatalos tájékoztatás, ismeretterjesztés), illetve valamely diszkurzív rend saját kánonnal, tapasztalati térrel és elváráshorizonttal (tudomány, művészet, politika, sajtó, közigazgatás). A magyarázat lényeges eleme a nézőpont, valamint a magyarázathoz választott nyelv. E nyelv lehet i) a mindennapi spontán nyelvhasználat változata, ii) valamely tudományos vagy hivatalos, kanonizált nyelvváltozat, specifikus terminológiájával, leíró és érvelő nyelvi megjelenítő reprezentációs módjaival, iii) valamely mesterséges nyelv. A magyarázat jellegét befolyásolja az a körülmény, hogy kinek szól a magyarázat: i) általános, kulturálisan nem tagolt hallgatóságnak, ii) szakmai közegnek, iii) iskolai közegnek.

Mint minden nyelvi érintkezés, minden diszkurzus, a magyarázat létrehozása, megjelenítése és befogadása időben megy végbe. Ez a temporalitás alapvetően befolyásolja a létrehozás és a befogadás jellegét. Ennek értelmében a már tudott megelőzi a kifejtést (például a megnevezésben vagy a meghatározásban), ugyanakkor a kifejtés, a magyarázat hozzájárul a tudott tudottá tételéhez, a tudás kialakításához. A magyarázat ekképp monologikus, de mindig diszkurzív közegben érvényesül, hiszen a magyarázat megalkotója vagy a tárgyiasított magyarázat mindig a hallgató felé fordul.

4. A magyarázat a nyelvtudományban

Nincs tudományos bemutatás magyarázat nélkül. Még a látszólag pusztá kijelentésekből álló megjelenítések, például Wittgenstein *Tractatusa* is ad magyarázatokat: az egyes kijelentések egymást fejtik ki. A magyarázat a tudományos leírás inherens része, metatudományos és tárgytudományos kritériumoknak megfelelően. A tudományfilozófia (tágabban: a filozófia) a magyarázatot a tudományos elméletalkotás és leírás inherens részeként hosszú ideje pontos meghatározás szerint érti és alkalmazza. Egy fogalmat akkor magyarázunk meg, ha megadjuk azokat az egyedi, már ismertnek feltételezett jegyeket, amelyekből maga a fogalom áll. Egy tényállást akkor magyarázunk meg, ha elemeire, szükségszerű okaira vagy különös esetként valamely általános törvényre vezetjük vissza. A 18. század óta a magyarázat középponti eleme a definíció.

Vajon miképp érvényesül a magyarázatnak ez az általános értelmezése a nyelvtudományban, vagyis miképp lehet ez operatív a nyelv tudományos leírásában?

A nyelvtudomány hosszabb ideje plurális: több egymástól eltérő elméleti és tudományfilozófiai keretben működik. Legkésebb a Saussure-féle strukturalizmus folytatásaként, kidolgozásaként több irányban szétvált, például a Prágai Nyelvész kör funkcionális irányzatára és ettől eltérően az amerikai deskriptív

iskola formális irányaira és további elméletekre. A szétkülönbözés az 1950-es évektől újból fölerősödött, egyrészt a generatív grammatika korabeli térhódításával, másrészt a szociolingvisztika és a pragmatika, valamint a szövegtan első eredményeinek hatásával,⁸ illetve az első komplex funkcionális nyelvelméletek és leírások kidolgozásával (erre lásd például a M. A. K. Halliday által korábbi előzmények nyomán kidolgozott funkcionális elméletet és módszertant⁹). A szétágazásnak számos következménye volt és van. Az egyik az a meglehetősen határozottan megmutatkozó körülmény, hogy a nyelvtudományban a magyarázat elméletfüggő.

Az ezredfordulón művelt nyelvtudományban három fő elméleti irány különböztethető meg, erős általánosítással és prototípushatásokkal. Ez a három irányzat a hagyományos besoroló, a formális és a funkcionális nyelvelmélet. Ismeretes, hogy a kortárs nyelvtudomány egyrészt rendkívül gazdag elméletekben és irányzatokban. A Heine és Narrog által szerkesztett kézikönyv¹⁰ például harminckét különböző olyan nyelveírási módot mutat be, amelyek a kétezres években meghatározó módon vannak jelen a nyelvtudományban. A hagyományos (iskolai) nyelvtan ugyanakkor nem szerepel ezek között az elméletek között. A hagyományos besoroló nyelvtan már nem termékeny, tárgyalását a jelen áttekintésben a meglévő nagy európai kulturális és oktatási hatása indokolja. A számtalan elmélet és módszertan nagy irányokba sorolása részben az áttekintést könnyíti, ám elméleti alapja is van. A formális-funkcionális elkülönülés a Prágai Nyelvész kör felléptével az 1920-as évek óta fontos tényező, és bár az ezredforduló előtt éles szembenállás jellemezte, a szintézisre törekvés mind erőteljesebb.¹¹

⁸ Lásd Doe 1988; Beaugrande 1991.

⁹ Vö. Halliday 1994; Halliday–Matthiessen 1999.

¹⁰ Heine–Narrog (eds.) 2010.

¹¹ Vö. Heine–Narrog 2010: 5–9, további szakirodalommal; Newmeyer 1998; Dressler 1995.

A három nagy irányzathoz számtalan elmélet, módszertan, leíró iskola és gyakorlati eredmény kötődik. Megjegyzendő, hogy a három irányzat, főképp a formális és a funkcionális között a határok nem élesek, átmeneti teóriák és módszertanok is kialakultak. Jóllehet a nyelvtudomány az ezredfordulóra rendkívüli gazdagságot ért el mind az elméletek és módszertanok, mind a leíró eredmények tekintetében, és emiatt teljességében nehezen követhető egyetlen perspektívából, a diszkurzus a fő irányzatok között fennáll, élénk, sőt egyes pontokon küzdelmes.

A három nyelvelméleti irányzathoz három fő magyarázati mód tartozik, mindegyikre prototipikusan egy kifejtési mód jellemző. A magyarázattípusokat az egyes elméletekkel összefüggésben lehet leírni. A magyarázattípusok jellemzéséhez ezért az egyes fő irányzatokat általánosan is jellemezni szükséges. Az irányzatok fő jellemzői a következők: a nyelvi tudás eredete, az elmélet jellege, hatókör, teljesség, megjósolhatóság és általánosítás, norma, szerkezet, időbeliség, adatolás.

4.1. A hagyományos nyelvtan

A hagyományos nyelvleírás az újgrammatikus és a Saussure-féle strukturalista nyelvelmélet szintézise. A hagyományos besoroló nyelvtan szerint a nyelvi tudás közösségi jellegű, a Saussure-féle langue-on (a nyelvi rendszeren) alapul, az egyén mintegy ki van szolgáltatva a készen kapott rendszernek. Elmélete a nyelvi kategóriák adott, teljes rendszerének a felismerése és bemutatása. A kategóriák közötti viszony meghatározó típusa az alá- és mellérendeltség. E nyelvtan hatóköre a fonológia, a morfológia és a szintaxis, általánosítási elve a kategóriába való besoroláson nyugszik. Normafogalma a helyesség, szerkezete az építőkockaelven nyugszik, időbelisége a szinkrónia és diakrónia teljes szétválasztásán alapul, az adatolás a filológiai (klasszikus irodalmi és történeti) és saját adatok felhasználásával történik. A hagyományos nyelvtan kategóriákat nevez meg (elsősorban a régi latin grammatikák rendszerére alapozva, a Saussure által kidolgozott

paradigmatikus rendszerekben elhelyezve), ezeket röviden definiálja, főképp a kategóriák egymáshoz kapcsolódásának típusai szerint, az alárendelés és a mellérendelés viszonyaiban. A példányokat felcímkézi, s voltaképpen ez a felcímkézés, a besorolás a hozzá tartozó definícióval a magyarázat. A magyarázat itt anynyiban visszavezetés, amennyiben kategóriabesorolás, azonban részletesebb kifejtés nélkül. E nyelvtantípus egyértelműen a 19. századi pozitívista tudományfelfogás örököse, amely nem reflektál a 20. századi tudományfilozófiai elméletekre. A hagyományos besoroló nyelvtan prototipikus példánya a *Magyar grammatika*,¹² amelynek számos rokon megvalósulása jelent meg az elmúlt évtizedekben Európában is, s még mindig uralkodó grammatikatípus az iskolai anyanyelv-pedagógiában.

4.2. A formális nyelvtudomány

A formális nyelvészet elméleteivel összhangban a logikai pozitívizmus tudományfilozófiájára alapozza a magyarázatot is. A formális nyelvelírás szerint a nyelvi tudás genetikailag kódolt, az elmébe a születéskor már „behuzalozott” univerzális grammatika, amely minden emberben azonos. Ennek a nyelvi tudásnak a központi eleme a nyelvi kompetencia, amely a szintaktikailag jól formált mondatok létrehozásának és felismerésének, valamint a szintaktikailag rosszul formált mondatok elutasításának a képessége.¹³ A formális nyelvészet legelterjedtebb megvalósulása a generatív grammatika. Kidolgozója, Noam Chomsky elválasztja egymástól a mondat szintaktikai és szemantikai struktúráját, és azt hirdeti, hogy a szintaktikai jólformáltság független a mondat jelentésétől, vagyis lehet szintaktikailag jól formált mondat a jelentésében értelmetlen szerkezet.

¹² Lásd Keszler (szerk.) 2000.

¹³ Vö. például Chomsky 1965, 1995, 2006; Pinker 1999; Radford 1988, 1997.

A formális nyelvészet elmélete alapvetően deduktív axiomatikus, a priori rendszer. Hatóköre a szintaxis, morfológia, fonológia (és pragmatika), ebben a sorrendben, moduláris jelleggel, vagyis az egyes területek modulok egymástól eltérő saját működési szabályokkal, a szintaxissal a középpontban. A pragmatika egyfajta kiegészítés, amely a Frege-féle elvvel nem magyarázható mondatjelentések leírásához szükséges, bizonyos típusú mondatok esetében, de nem teljes értékű része a rendszernek. Az általánosítás elve a megjósolhatóság deduktív alapon: a szintaktikailag jól formált mondatok maradéktalanul megjósolhatók a nyelvtan szabályai révén, a természettudományos levezetések mintájára. A formális nyelvészetben a norma a grammatikai jólformáltság, a grammatika szerkezetének fő elve a konstituencia és a modularitás, felépítésére az építőkockaelv jellemző. Az időbeliség tényezőjében a szinkronia és diakronia teljes szétválasztása jellemző. Az adatolás a saját alkotású adatokra, az introspekcióra épít, az egyik kiinduló axióma alapján, amely szerint a nyelvi kompetencia minden emberben azonos, az univerzális grammatika tudása egyetemes, ezért a nyelvtudós éppúgy tesz különbséget a szintaktikailag jól formált és rosszul formált mondatok között, mint bárki más.¹⁴

A formális nyelvészet elméletei alapvetően a Popper-féle tudományelmélet elvei szerint épülnek föl. Karl Popper megállapítása szerint a tudományos eszmény „axiomatizált deduktív rendszerek” létrehozása, melynek lényegi összetevője a dedukció, igazolás, tesztelés, kiegészítve a kritikus vizsgálat és a cáfolhatóság műveleteivel.¹⁵ A logikai pozitívizmus képviselői a természet-

¹⁴ A szociolingvisztika ezt a tételt cáfolja, amikor arra mutat rá, hogy csak többstílusú ember létezik, és amikor egy beszélő érzékeli, hogy figyelik beszédét, formálisabb stílusra vált. Mivel a nyelvész folyamatosan figyeli a nyelvhasználatot, a sajátját is, a példaalkotáskor nem lehet olyan mértékben spontán, ahogy a mindennapi beszélő spontán beszéde közben. Ezért a nyelvész grammatikalitási ítéletei nem azonosak a nem nyelvészekével. Vö. Labov 1972.

¹⁵ Popper 1997: 15, 1979.

tudományos módszertan alkalmazását tekintik a tudományos megismerés feltételének. A kanonikus minta a fizika elméletalkotása és módszertana, azzal a meggyőződéssel, hogy a fizika lesz az egyetlen, mindent leíró egységes tudomány.¹⁶ A formális logikai pozitivizmus a fizikalizmust és a redukcionizmust vállalja. Ezen elmélet szerint a hipotézisek igazolása a filozófia fő ismeretelméleti feladata, a megismerés racionális rekonstrukciója révén. Ennek módja az ismeretek logikailag letisztított, szigorú elvek szerinti igazolása. Az ismeretelmélet keretében a tudás a formális logikai kijelentésekben mint az emberi tudás formális tárgyiban rögzítendő, nem valamilyen tudást modelláló pszichológia szerint. A tudományos állítások legalapvetőbb elve e kijelentések igazolhatósága.

Tárgytudományos szinten É. Kiss Katalin így határozza meg: „A generatív nyelvészet tárgya [...] az emberi egyén anyanyelvtudása. E tudás a generatív elmélet feltételezése szerint biológiai entitás: bizonyos agyi struktúrák meghatározott működése. Minthogy a generatív nyelvészet tárgya konkrét, biológiailag meghatározott létező, a generatív nyelvészet természettudomány”.¹⁷ A beprogramozott nyelvi tudás az egyetemes nyelvtan (univerzális grammatika), amelyre az egyes nyelvek egyes grammatikai (elsősorban mondattani) szerkezetei visszavezethetők.

Ennek alapjául szolgál a nyelvtudomány mentális fordulata, főképp Chomsky munkássága, amely a „vagy logika, vagy pszichológia” kettősségét újraértelmezte, új elméleti megoldásokat tett lehetővé. Az egyik elméleti irány, a nyelvészeti formalizmus az elme moduláris és propozicionális működését előfeltételezi,¹⁸ s ennek következtében a nyelvet formális rendszerként kezeli, és így kívánja leírni. Háttérben a redukcionista és fizikalista, logikai alapú nyelvfizika működik.

A magyarázat itt az egyetemes nyelvtannak való megfeleltetés. A nyelv elmélete metasztintú axiomatikus, ellentmondás-

¹⁶ Lásd Altrichter 1972: 36; Harder 2007: 1244–1246.

¹⁷ É. Kiss 1998a: 23.

¹⁸ Vö. Fodor 1983; Müller 1991; Pléh 1999; Pléh et al. (szerk.) 2003.

mentes tételek rendszere, amelyből deduktív módon levezethetők grammatikai struktúrák, amelyek megfeleltethetők tényleges nyelvi megnyilatkozások szerkezetének. A formális nyelvészet, azon belül a generatív grammatika általánosításai „egy-egy nyelvnek a velünk született univerzális grammatikából következő szükségszerű sajátosságait fogalmazzák meg”.¹⁹ Ekképp a visszavezethetőség a grammatikailag jól formált nyelvi szerkezetek megjósolhatóságát helyezi a középpontba. A nyelvében erősen tárgyiasító magyarázóeljárás itt végig megőrzi a távolságtartást, a tudományos vizsgálat objektíváló jellegét.

Noam Chomsky, a generatív grammatika teoretikusa egyértelműen és részletesen kifejti a magyarázat jelentőségét és jellegét az elmélet keretében. Itt korai munkájára, a *Syntactic Structures* (1957) című művére hivatkozunk. Bár az elmélet egyes részei a későbbiekben módosultak, a kiinduló axiomatikus tételek lényegében nem, miképp a módszertan és a magyarázóelvek jellege sem. Chomsky a nyelvtudomány célját így adja meg: „a nyelvész feladatának tekintettük, hogy létrehozzon egy valamilyen (nyelvtannak nevezett) készüléket, amivel egy nyelv valamennyi mondatát generálni lehet”.²⁰

A mondatan leírása és magyarázata első szinten közvetlen összetevős elemzéssel, vagyis összetevőkre bontással történik.²¹ A klasszikus eljárásban a Sentence (mondat) egységet két formális összetevőre bontja az elemzés, a főnévi csoportra (noun phrase, NP) és igei csoportra (verb phrase, VP). Ez a bontás egyrészt formai kritériumok alapján történik, másrészt nem pusztán bontás, hanem újraírás, szintaktikai szabályok szerint. A fő kritérium a visszavezethetőség: egy szerkezet („sorozat”) akkor számít mondatösszetevőnek, ha visszavezethető egyetlen kiindulóponttra. Ennek megfelelően „[m]inden egyes ilyen nyelvtant a kiinduló láncoknak egy véges Σ halmaza és az »utasításoknak«

¹⁹É. Kiss uo. 33.

²⁰Chomsky 1995: 97.

²¹Chomsky 1995: 30. Vö. Antal 2005.

egy véges F halmaza definiál. Az utasítások $X > Y$ alakúak, és így értelmezendők: írd újra X -et mint Y -t”.²²

Az összetevős elemzés azonban kevésnek bizonyul a leíráshoz, a magyarázathoz. Ezért Chomsky e korai munkájában bevezeti a transzformációt és a morfofonológiai szabályok rendszerét: „[a]z összetevős szerkezet szintjén a nyelvtanok $X > Y$ formájú szabályok sorozatát tartalmazzák, az alacsonyabb szinteken pedig ugyanilyen egyszerű formájú morfofonológiai szabályok sorozata található. Ezt a két szabálysorozatot transzformációs szabályok sora kapcsolja össze”.²³

Az elmélet és a magyarázat akkor eredményes, ha az ellenőrzés során helytállónak bizonyul. Ennek megfelelően „a »mondat megértése« fogalom magyarázatában kapjon helyet a »nyelvi szint« fogalma. Ez esetben egy mondat megértéséhez először arra van szükség, hogy valamennyi nyelvi szinten rekonstruáljuk a mondat elemzését; az absztrakt nyelvi szintek egy adott halmazának helytállóságát pedig úgy ellenőrizhetjük, hogy megvizsgáljuk, vajon képessé tesznek-e bennünket az ezekkel a szintekkel megfogalmazott nyelvtanok arra, hogy a »megértés« fogalmának kielégítő elemzését adjuk, vagy sem. [...] Általánosan fogalmazva, egyetlen mondatot sem érthetünk teljesen, amíg valamennyi szinten legalább az elemzését nem ismerjük, beleértve olyan magasabb szinteket is, mint az összetevős szerkezeté, valamint a transzformációs szerkezeté”.²⁴

Az itt Chomskytól idézett formális nyelvészeti magyarázat további jellemzője az egyszerűsége, eleganciára törekvés.

A formális nyelvészet analitikus filozófiai alapjai a priori jellegűek, a test és a lélek (szellem, tudás) dualizmusát tekintik mérvadónak. Ebben a tekintetben azok az újabb formális elméletek közösek a klasszikus generatív paradigmával, amelyek a naturalizált tudományelmélet keretei között tájékozódnak az empirikus természettudományok eszközrendszerével. Közös bennük, hogy

²² Chomsky, i. m. 33.

²³ Chomsky 1995: 52.

²⁴ Chomsky 1995: 99–100; Kertész 2009–2010.

a visszavezetés mint magyarázat a kauzalitásra épül, és a redukcionizmus a nyelvet az idegrendszerrel, annak beprogramozottságával magyarázza.²⁵

A formális nyelvten prototipikus magyar példánya az *Új magyar nyelvten*, illetve a *Strukturális magyar nyelvten* mondattan-, fonológia- és morfológiakötete.²⁶

4.3. A funkcionális nyelvtudomány

A funkcionális nyelvészet alapvetően a biológiai alapú humán adaptáció, a környezeti alapú megismerés és a triadikus figyelmi jelenet kognitív bázisára építi használati alapú nyelvtenait.²⁷ Ebben az irányzatban a nyelvi tudás tanult, szerzett ismeret, az absztrakció, sematizáció, kategorizáció, szimbolizálás képességei alapján. Az elmélet a használati alapú nyelvten tétélezi, elmélet és empiria egységéből, kölcsönviszonyából kiindulva. Hatóköre a szemantika, fonológia, morfológia, szintaxis, pragmatika (szövegtan, stilisztika, szociolingvisztika) tartományaira terjed ki, a zárójelben felsoroltak részleges beépítésével. Az általánosítás prototípushatások alapján történik, a szélső megoldások háritásával. A funkcionális nyelvészet normafogalma az adekvátság, szerkezete hálózatelvű, időbeliségét a szinkrónia és a diakrónia összekapcsolása jellemzi, adatolása²⁸ (intuíción és introspekción alapuló, de nem abszolutizált) saját és a korpuszadatok felhasználásával történik.

A funkcionális nyelvészet elméleti alapozása legtömörebben az epigenezis kategóriájával nevezhető meg.²⁹ A funkcionális

²⁵ Lásd Fodor 1983; Pinker 1999.

²⁶ Lásd É. Kiss Katalin 1998b; Kiefer (szerk.) 1992, 1994, 2000.

²⁷ Vö. Givón 2001, 2002; Langacker 1987; Tomasello 2002, 2008; Tomasello (ed.) 1998; Talmy 2000; DeLancey 2001; Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008.

²⁸ Erre lásd Itkonen 2003; Talmy 2007; Kertész et al. (eds.) 2012; Croft 1998; illetve Gries–Stefanowitsch (eds.) 2006.

²⁹ Lásd Sinha 2009.

elméletek a biológiai és a kulturális evolúció párhuzamos, egymástól elválaszthatatlan folyamatait tételezik a kommunikáció kialakulásának és továbbfejlődésének feltételeként. A nyelvet részben egyetemes, részben kultúraspecifikus humán jelenségnek tekintik.³⁰ A funkcionális nyelvészet nem axiomatikus és deduktív, elutasítja a természettudomány a priori analitikus alapjait. Nem kauzálisan vezet vissza nyelvi struktúrákat biológiai alapú struktúrákra, nem a viselkedés külső és a kogníció belső dualizmusa a kiinduló alap.

Például Givón saját funkcionális nyelvelméletében hangsúlyozza, hogy nincs merev elkülönülés a biológia és a kultúra között. A kultúra biológiai adaptáció, környezeti alkalmazkodás, olyan mechanizmus, amelynek révén a problémamegoldó, kísérletező viselkedés az általános evolúció menetét szolgálja. „A kultúra – a társak perspektívamegosztása – az azonos érdekközösség tagjai közötti közösségi együttműködés adaptív megalapozása”.³¹

Tomasello kettős öröklélméletében a biológiai öröklődés útján jutnak a főemlősök és az ember a tárgyak, elhelyezkedések, mozgások, folyamatok, társas, rokon viszonyok feldolgozási képességének birtokába.³² Ehhez közös problémamegoldó cselekvés, szociális jellegű tanulás járul. Az ember esetében a közösségi eredet, a szociogenezis, a másik intencionális lényként való fölismerése az egyik döntő tényező, a másik a kulturális fejlődés kumulatív jellege. Chris Sinha epigeneziselmélete hasonló elvekre épül.³³

A funkcionális nyelvészet magyarázatai a biológiai és kulturális képességek és meghatározottságok tényezőinek együttes motivációs rendszerét derítik föl a nyelvleírásban, kölcsönhatásban a nyelvi szerkezetekkel. A funkcionális nyelvészet a nyelvi szerkezetek valószínűségét és emergens jellegét állítja az összetett feltételrendszerben.

³⁰ Vö. Croft 2003.

³¹ Givón 2002: xvi.

³² Vö. Tomasello 2002, 2008.

³³ Lásd Sinha 2007, 2009.

Ennek megfelelően a funkcionális irányzatú nyelveírások alapelvei a következők. A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét. A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban. A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés elsődleges, a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.

A funkcionális nyelvelméletek, valamint a társtudományok hasonló irányzatai elsősorban a természettudományos metatudomány és módszertan egyeduralmának tarthatatlanságából indulnak ki.³⁴ Harder (2007: 1244) hangsúlyosan kiemeli, hogy a nyelv formális leírásában a logikai pozitívizmus módszertana (az episztemológia) került előtérbe az elmélettel (ontológia) szemben, amely „olyan destruktív hatást eredményezett, amelyet csak a leírás fő tárgyának a tagadása tud kiváltani”.³⁵

A funkcionális nyelvészeti irányzatok különböző forrásokból származó konvergáló bizonyítékok rendszerét alkalmazzák módszerként, és elvetik az axiomatikus deduktív tudományfilozófia módszertanát.

A fentiekben összefoglaltak adják az alapot a funkcionális nyelvészet leíró kidolgozásaihoz, magyarázataihoz, amelyekben egyrészt a környezeti, biológiai, pszichológiai, fejlődési, szociokulturális tényezők szerepet játszanak. Másrészt a nyelvtan kidolgozásában, megjelenítésében a használati alapú elvek a meghatározók (Langacker nyomán):³⁶ a kategóriák rugalmas diszkrétsége prototípushatásokkal, természetes közegükben és jellegükben kezelése, a magyarázat kellő pontossága és részletessége a lényegség arányosságában, valamint az idealizáció, az általánosítás

³⁴ Ehhez lásd Halliday 1994; Givón 2001, 2002; Langacker 1987, 2008; Lakoff 1987.

³⁵ Harder 2007: 1244; vö. még Sinha 2007.

³⁶ Vö. Kemmer–Barlow 2000; Langacker 1987: 34–55; lásd még Croft 1998.

mértéke az összetettség bemutatásakor. Az általánosítás nem fedheti el a nyelv változatosságát. Például a szabály/lista merev megkülönböztetés helyett a szabály és a lista, vagyis az általánosítások és az egyedi, részleges érvényű állítások egyidejű alkalmazása észszerű módszertani eljárás. Sem az elmélet, sem a módszertan nem idealizál, nem általánosít olyan mértékig, hogy az elméletbe nem illő elemeket túláltalánosítja (különbségeket tüntet el), a ritkább, kevésbé prototipikus jelenségeket nem hagyja ki vagy nem zárja ki a leírásból kategórián kívüli („rendhagyó”) elemként. A funkcionális nyelvészeti elméletek és leírások használatalapúak,³⁷ ezért az általánosítás különböző fokait tartják számon és alkalmazzák a leírásban. Ehhez járul a konstruálás dinamikus jellegének a rendszerben való kimutatása, a rendszer és a használat egységként kezelése, a nyelv perspektivált jellegének, a szerkezet műveleti aspektusának bevonása a leírásba.

Az elmélet kidolgozása és fő tételeinek indoklása már tárgytudományos részkérdések részleges, előzetes kidolgozásán alapul. A funkcionális nyelvészet nem választja el teljesen az elméletalkotást a tárgytudományos adatgyűjtéstől és a leírástól. A magyarázat ennek következtében a kifejtés különböző módozataiban jelenik meg, e kifejtések általában nélkülözik a formalizálást, de nem elméleti, hanem gyakorlati okokból: formalizálni a már kelő mértékben megismert rendszert lehet.

A funkcionális irány keretében különböző nyelvtanok különböző nézőpontokat érvényesítenek. Például Givón szintaxisa³⁸ alapvetően az alak-jelentés megfelelésekre összpontosít, pragmatikai vonatkozásokkal. Biber és munkatársai³⁹ korpuszadatokból dolgoztak ki grammatikát, míg Radden és Dirven⁴⁰ a fogalmi alapú szemantikai szerkezetekből vezetnek le a grammatikai rendszert.

³⁷ Lásd Kemmer–Barlow 2000.

³⁸ Givón 2001.

³⁹ Biber et al. 1999.

⁴⁰ Radden–Dirven 2007.

A funkcionális nyelvészet vállalja az anyanyelvi megjelenítést, a kategóriák folyamatos értelmezésével, éppen a nyelvi szerkezetek többértelműségére és a prototípushatásokra (saját tárgyára) reflektálva. A nyelvében is tárgyiasító magyarázóeljárás ezáltal visszautal tárgyának megértésére, e megértés jelentőségére és jelentésségére. A funkcionális nyelvészet hermeneutikai vonatkozása itt megmutatkozik (Gadamer vagy Heidegger⁴¹ itt legalább annyira említendő, mint Ricœur).

Ebben a nyelvészeti irányzatban a magyarázat nem deduktív levezetés, hanem kifejtő, problémamegoldó kereső leírás. Rendszere van, még hozzá szigorú rendszere, de ez nem axiómákra vezetődik vissza, hanem az epigenetikus jellegre és az elmélet-empíria feszültségviszonyára, a nyelvi variabilitásra épít.

A funkcionális nyelvtan prototipikus magyar példánya az *Osiris Nyelvtan*.⁴²

5. A nyelvtudományi magyarázattípusok saját diszkurzív közegükben

Az érthetővé, hozzáférhetővé tétel, az azonos nyelven szólás, a kigöngyölés, kiterítés, láthatóvá tétel, vagyis a magyarázat több, egymástól eltérő, jellegzetes módon valósul meg a mai nyelvtudományban. A magyarázat szorosan összefügg az elméleti kerettel.

A nyelv, a szövegalkotás és a retorika felől nézve a formális nyelvészet deduktív és kauzális, azonnal formalizál, belső, zárt a priori rendszert fejt ki, jelenít meg, törekszik a minél formalizáltabb nyelvi és logikai megjelenítésre. A magyarázóeljárás nyelvében erősen tárgyiasító, és végig megőrzi a távolságtartást.

A funkcionális nyelvészet elmélet és empíria, valamint biológiai és kulturális motiváltság kettősségét figyelembe véve szövegszerűen leírja, kifejti és indokolja a befogható nyelvi rendszert,

⁴¹ Vö. Heidegger 2001.

⁴² Lásd Imrényi et al., megjelenőben.

nyitott, inkább a posteriori rendszert fejt ki, jelenít meg, vállalja az anyanyelvi megjelenítést a kategóriák folyamatos értelmezésével, valójában az antropológiai önreflexiót a megértésben.

Aligha kérdéses, hogy az imént vázoltaknak tágabb összefüggéseik vannak. Egyrészt a nyelvtudomány diszkurzivitásában, az elméletek alakulástörténetében formáló tényező a magyarázat nyelvi alakja és nyelvi ereje. Az egyes irányzatok nyelvi megjelenítése is hatással van a többire. A plauzibilis érvelés cirkuláris és prizmatikus tudományfilozófiai elmélete⁴³ a szintézis felé tett jelentős lépés, még akkor is, ha – miképp az a fentiekből kiderül – a funkcionális irányzat elméletei és módszertanai nyitottabbak a folyamatos visszacsatolásra teória és empiria kapcsolatában.

Másrészt a magyarázat jellege is jelzi az adott nyelvtudományi irányzat viszonyát tárgya tágabb tartományához. Ebből itt egyetlen tényezőt érdemes fölemlíteni: vajon az adott magyarázat reflektál-e a létező létére valamilyen módon, relevánsnak tekint-e, vagy sem, ahogy ez a humán viszonyulás a beszélő (az én, a Dasein és a te vagy az ő) konstruálásában és a nyelvi közlésben jelen van. A formális megoldás a beszélő embert „behuzalozott”, részlegesen beprogramozott lénynek tekinti, míg a funkcionális felfogás az önmagáról és társáról tudó adaptív és kreatív személyiséget látja a beszélőtársakban.

A magyarázatnak – az imént összefoglaltak értelmében – látóköralkotó változatai vannak a mai nyelvtudományban: különböző módokon képezik le a nyelv emberi lényegét. Paul Ricoeurnek a tanulmány elején idézett álláspontja a nyelvtudomány Saussure-féle strukturalista magyarázatelvéről különböző változatokban továbbra is meghatározó tényező a formális nyelvtudományi irányzatokban. Az alakok pusztán formális megfelelései és elkülönülései, a jelentéstől megfosztott nyelv itt továbbra is leválasztódik a humán megértés műveleteiről, a Ricoeur által javasolt diskurzusértés ebben az irányban nem tényező. A funkcionális nyelvtudomány éppen ellenkezőleg, a jelentés és a funkciók

⁴³ Vö. Kertész–Rákosi 2008, 2014.

rehabilitálásával a megértés és megértetés emberi mozzanatát ragadja meg, a nyelvet a tevékeny ember világban benne létének perspektívájából. Az előbbi látszólag pontosabb, „tudományosabb”, az utóbbi tágabb, látszólag „lazább”, ám tényleges szigorúságával hosszú távon feltehetőleg többet derít föl a beszélő ember nyelvéről, mint az előbbi. „A tárgyak semmifajta kezelésmódja nem emelkedik a másik fölé. A matematikai megismerés nem szigorúbb, mint a filológiai-történeti. Csupán »egzakt«, de ez nem azonos a szigorúsággal”.⁴⁴

Irodalom

- Altrichter Ferenc 1972. Bevezetés. In Altrichter Ferenc (szerk.): *A Bécsi Kör filozófiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. 5–47.
- Antal László 2005. *A formális nyelvi elemzés*. Bicske: Szak Kiadó. Első kiadás: Budapest: Gondolat, 1964.
- Benkő Loránd szerk. 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Biber, Douglas – Johansson, Stig – Leech, Geoffrey N. – Conrad, Susan – Finegan, Edward 1999. *The Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Logman.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Chomsky, Noam 2006. *Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William 1998. Linguistic evidence and mental representations. *Cognitive Linguistics*, 9 (2): 151–174.
- Croft, William 2003. *Typology and Universals*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Beaugrande, Robert-Alain 1991. *Linguistic Theory: the Discourse of Fundamental Works*. London: Longman.

⁴⁴ Heidegger 1994: 14.

- DeLancey, Scott 2001. *On Functionalism*. UC Santa Barbara: LSA Summer Institute. Lecture 1. <http://darkwing.uoregon.edu/~delancey/sb/LECT01.htm>
- Doe, John 1988. *Speak into the Mirror: A Story of Linguistic Anthropology*. London: University Press of America.
- Dressler, Wolfgang U. 1995. Form and Function in Language. In Millar, Sharon – Mey, Jacob L. (eds.): *Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium*. Odense: Odense University Press. 11–36.
- Drosdowski, Günther – Grebe, Paul (Hrsg.) 1963. *Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim: Bibliographisches Institut.
- É. Kiss Katalin 1998a. A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In Pléh Csaba – Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1998b. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris. 33–48.
- Finály Henrik 1884. *A latin nyelv szótára*. Budapest.
- Fodor, Jerry A. 1983. *The Modularity of Mind*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An Introduction*. Revised edition. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-Linguistics. The Santa Barbara Lectures*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Gonzalez-Marquez, Monica – Mittelberg, Irene – Coulson, Seana – Spivey, Michael J. (eds.) 2007. *Methods in Cognitive Linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Gries, Stefan Th. – Stefanowitsch, Anatol (eds.) 2006. *Corpora in Cognitive Linguistics. Corpus-Based Approaches to Syntax and Lexis*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. Second edition. London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K. – Matthiessen, Christian M. I. M. 1999. *Construing Experience Through Meaning. A Language-based Approach to Cognition*. London: Continuum.
- Harder, Peter 2007. Cognitive Linguistics and Philosophy. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1241–1265.

- Heidegger, Martin 1994. „...költőien lakozik az ember...” Budapest–Szeged: T-Twins Kiadó–Pompeji.
- Heidegger, Martin 2001. *A fenomenológia alapproblémái*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Heine, Bernd – Narrog, Heiko 2010. Introduction. In Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.): *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 1–25.
- Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.) 2010. *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Humboldt, Wilhelm von 1985 [1836]. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In *Válogatott írásai*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 69–115.
- Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor, megjelenőben. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Itkonen, Esa 2003. *What is Language? A Study in the Philosophy of Linguistics*. Turku: Abo Åkademis tryckeri.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A Usage-Based Conception of Language. In Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- Kertész András 2009–2010. Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája. *Magyar Nyelv*, 2009 (4): 385–401; 2010 (1): 24–34; (2): 349–156; (3): 258–269.
- Kertész András – Rákosi Csilla 2008. *Adatok és plauzibilis érvelés a nyelvészetben*. Debrecen: DE Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kertész, András – Rákosi, Csilla 2009. Cyclic vs. Circular Argumentation in the Conceptual Metaphor Theory. *Cognitive Linguistics*, 20 (4): 703–732.
- Kertész, András – Rákosi, Csilla 2014. The p-model of data and evidence in linguistics. In Kertész, András – Rákosi, Csilla (eds.): *The Evidential Basis of Linguistic Argumentation*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 1–48.
- Kertész, András – Schwarz-Friesel, Monika – Consten, Manfred (eds.) 2012. Converging Data Sources in Cognitive Linguistics. *Language Sciences*, Special Issue 34 (6).

- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1994. *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Koselleck, Reinhart 2003 [1979]. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- Labov, William 1972. The Isolation of Contextual Styles. In *Socio-linguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 70–109.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. XXII. 17–58.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Müller, Ralph-Axel 1991. *Der (un)teilbare Geist. Modularismus und Holismus in der Kognitionsforschung*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Newmeyer, Frederick J. 1998. *Language Form and Language Function*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Pléh Csaba 1999. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest: Typotex.
- Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.) 2003. *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pinker, Steven 1999. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest: Typotex.
- Popper, Karl 1979. *Truth, Rationality, and the Growth of Scientific Knowledge*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

- Popper, Karl 1997. *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Radford, Andrew 1988. *Transformational Grammar: a First Course*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Radford, Andrew 1997. *Syntactic Theory and the Structure of English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricœur, Paul 1999. Mi a szöveg? Magyarázni és megérteni. In *Válogott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. 9–33.
- Sinha, Chris 2007. Cognitive Linguistics, Psychology and Cognitive Science. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1266–1294.
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New Directions in Cognitive Linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 289–309.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig*. Budapest.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Talmy, Leonard 2007. *Introspection as a Methodology in Linguistics*. Előadás: International Cognitive Linguistics Conference, Krakow, Poland. 2007. 07. 16. A kiosztmány olvasható: <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/talmy/talmyweb/Handouts/introspection2.pdf>
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2008. *Origins of Human Communication*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tomasello, Michael (ed.) 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Mit csinál a kommentár a szöveggel?*

1.

Kérdésfeltevésem nem függetleníthető attól a megközelítéstől, amelyet az irodalom- és kultúratudományok diskurzusában zajló filológiai önreflexió „praxeológiai” vagy „gyakorlattani” paradigmájának nevezhetünk, és amely a filológia leírását nem irányzatokon, eszméken, elméleteken vagy meghatározó személyiségeken, hanem textuális gyakorlatokon keresztül végzi el. A paradigma „praxeológiai” megjelölése viszonylag új keletű,¹ ám már ezt megelőzően komoly kutatói vállalkozások szegődtek annak nyomába, hogy miképpen lehetne a filológiát bizonyos, tudományosként szentesített textuális gyakorlatok összességéként leírni, illetve elemezni. Ezek közül a legfontosabb Glenn W. Most *Aporemata* címmel megrendezett heidelbergi konferenciasorozata és az ennek anyagából megjelent, azonos című könyvsorozat, amely a filológia – ebben az esetben elsősorban a klasszika-filológia – elméletét és történetét a szövegkiadás, a kommentálás, a fragmentumgyűjtés, a historizálás és a tanítás gyakorlatai feől helyezte új megvilágításba.² Hans Ulrich Gumbrechtnek az

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Erről immár magyarul is lásd a *Filológiai Közöny* 2015/2-es, *Minden napi filológia* című számát, azon belül különösen Kelemen Pál bevezető tanulmányát (Kelemen 2015), továbbá: Martus–Spoerhase 2015.

² Most 1997–2002.

e kötetekhez írt, a filológiára a jelenlét filozófiája felől³ tekintő utószavaiból állt össze az a filológia „hatalmáról” szóló könyve, amely azóta nélkülözhetetlen szereplője a filológia elméletéről és gyakorlatáról szóló, az ezredforduló tájékán sok helyütt, így hazánkban is felélenkülő diskurzusnak.⁴

Mint egy korábbi, a klasszika-filológiai kommentárokat elemző tanulmányomban – a fenti fejleményeket részben már figyelembe véve, illetve a klasszika-filológiai önreflexió más dokumentumai alapján is⁵ – kimutatni szándékoztam,⁶ a tudományos kommentár műfajába, természetesen kommentártípustól és kommentárformátumtól sem függetlenül, számtalan olyan jellegzetesség van belekódolva, amelyek a kommentátort filológiai autoritássá avatják. A mindig az elődök munkájára építő kommentárhagyomány, amely az egy-egy adott szöveghelyre vonatkozó filológiai tudás mindenkor, már stabilizálódott szintjét kívánja közvetíteni, mintegy megtestesül a mindenkor kommentárban, amely elsődlegesen a kommentált szöveg s nem a kommentátor individuuma által meghatározott: ha fontos is a kommentátor neve, ez a név elsősorban mint a filológiai intézményrendszer által kitermelt autoritás aktuális hordozója van

³ Ehhez lásd Gumbrecht 2010.

⁴ Gumbrecht 2003 (később németül is *Die Macht der Philologie* címen; a bevezető magyarul is olvasható a *Filológiai Közöny* fent megjelölt számában). A filológiaelmélethez mindenképp lásd a Déri Balázs és Kulcsár Szabó Ernő sorozatszerkesztők nevével fémjelzett, *Filológia* címmel megjelent könyvsorozatot (Budapest: Ráció, 2009–2014), két tanulmánykötettel (Kelemen–Kulcsár–Szabó–Simon–Tverdota 2009; Kelemen–Kulcsár Szabó–Kozák–Molnár 2011) és két, a nemzetközi szakirodalomból bőségesen válogató szöveggyűjteménnyel (Déri–Kelemen–Krupp–Tamás 2011; Kelemen–Kulcsár Szabó–Tamás–Vaderna 2014). A kötetek az MTA–ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport *A filológia mint kultúrtechnika* című kutatási programjának keretében készültek.

⁵ Mindenképp lásd az *Aporemata* kommentárkötetét (Most 1999) és az alábbi, angol nyelvű tanulmánygyűjteményt: Gibson–Kraus 2002. Utóbbinak nemrég megjelent a folytatása is: Kraus–Stray 2016.

⁶ Tamás 2009.

játékban; a szakmai olvasó elsősorban nem az ő egyéni véleményeként, hanem az általa közvetített, intézményesített tudás „objektív” megnyilvánulásaként veszi igénybe egy-egy adott szöveg-hely megértéséhez „a kommentárok” – jeles könyvsorozatok jeles darabjai – segítségét. Másképp forgatjuk a kommentárt, mint egy-egy szacikket vagy monográfiát: a szöveggel folytatott munkánk állandó segítségként, mely mindig kéznél van, könnyen felüthető, s mely a kommentált szöveg logikájához illeszkedő elrendezkedésében vagy éppen a szöveghez, adott esetben a szöveg kritikai kiadásához való „parazitisztikus” kapcsolódásában azt sugallja, hogy közvetlenebb hozzáférése van a kommentált szöveghez, mint a más műfajokban megszólaló szakmai magyarázatoknak. Sőt a kommentártól mintegy el is várja használója, hogy az értelmezést *megelőző* magyarázattal, illetve adatokkal lássa el egy-egy szöveghely kapcsán.⁷

Tekintettel azonban arra, amit a maga irodalmi hermeneutikai pozíciójából Peter Szondi a filológiai tényekről megfogalmazott – hogy ti. ezek minden esetben értelmezés útján állnak elő, és mindenkor ki is vannak téve az újraértelmezésnek –,⁸ természetesen a kommentár sem képes arra, hogy ne értelmezzen. Ha ezzel a szemmel nézzük, a lemmatizálással kiemelt szöveghelyek kiválogatása eleve a szöveg sajátos értelmezését nyújtja, és sajátos értelmezés eredménye, vagy sajátos értelmezést eredményez az a válogatás is, amelynek keretében a kommentátor a szöveghelyeket kommentálja, vagyis tárgyi és nyelvi magyarázatokkal, a megértéshez szükségesnek tekintett információkkal, illetve magyarázó erejűnek tekintett párhuzamos szöveghelyekkel látja el, a sokszor homályos értelmű – de ismét objektivitást sugalló – „veds össze”, „ehhez lásd” filológiai imperatívusok kíséretében.⁹ Korábbi tanulmányomban éppen az inter- és intratextualitás kérdésére koncentrálna igyekeztem azt az effektust kimutatni,

⁷ A filológiai kommentár autoritatív státuszáról, germanisztikai perspektívából, vö. még Plachta 2009.

⁸ Szondi 1998.

⁹ Utóbbiakhoz lásd Gibson 2002.

amely abból adódik, hogy a kommentár – műfajából következően – sokszor mintha arra törekedne, hogy „megóvja” az olvasót a szubverzív, tehát a szöveghely kanonizált értelmét, illetve a szöveghelyet tartalmazó mű irodalomtörténeti pozícióját aláásó inter- vagy intratextusoktól.

Ha komolyan vesszük Gumbrecht törekvését, amely a filológiában és az egyes filológiai gyakorlatokban éppen az irodalomtudományos munka nem interpretatív tényezői feltárásának lehetőségét pillantja meg – s éppen ezért dicsőíti a filológia „hatalmát”, amelyben a szövegekkel való foglalatzkodás térbeli és testi dimenziói tárulnak fel –, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy a kommentár műfajának tétje éppen ez: lehetséges-e a kommentárban a nem értelmező filológia műveleteit úgy ünnepelni, hogy közben azt is számításba vesszük, hogy a kommentárban helyenként szükségképpen értelmező műveletek bújnak nem értelmező műveletek álcája mögé? Felfogásom szerint éppen ennek a kérdésnek a megfontolásával érdemes a kommentár műfajáról szóló, itt összegzett megfigyeléseket a továbbiakban számításba vennünk.

Mit csinál tehát a kommentár a szöveggel? Jan és Aleida Assmann szellemében azt mondhatnánk: a kommentálás olyan textuális gyakorlat, amely a „szöveggondozás” műveleteihez szorosán kapcsolódva a kanonikus szövegek „értelemgondozásán” munkálkodik.¹⁰ Az *értelemgondozás* fogalmában az egyszerre interpretatív és nem interpretatív elem eleve adott: a szöveg értelmének rekonstruálása, megfejtése, konzerválása, ápolása – vagyis gondozása, vö. *cura*, ’gond, gondoskodás’ – egyszerre tartozik a filológiai megismerés területére, ugyanakkor elkötelezett egy olyan „kuratori” (vö. ismét: *cura*) tevékenységnek, amely a szöveg értelmi és materiális egysége, illetve koherenciája iránti gon-

¹⁰ Szöveggondozás és értelemgondozás fogalompárjához lásd Assmann–Assmann 2001. A kommentárok történetére és értelmezésére nézve alapvető az a német nyelvű tanulmánykötet, amely Jan Assmann társszerkesztésében jelent meg, és mintegy megnyitotta a kommentárokkal foglalkozó, fentebb említett tanulmánykötetek sorát: Assmann–Gladigow 1995.

doszkodó elkötelezettségen alapul, a hozzá való fizikai közelség, hűség és szeretet értelmében. Manfred Fuhrmann recepcióesztétikai bázisú koncepciója szerint a kommentárnak nem más a feladata, mint hogy eloszlassa a szöveg „másodlagos”, tehát járulékos, az *intentio operis*ben benne nem foglalt „homályosságát”, amely a kommentált szövegtől való időbeli, térbeli, kulturális stb. távolságból adódik.¹¹ Gunter Martens ezzel vitatkozva fejti ki, hogy elsődleges és másodlagos homályosság között természetesen nem lehet éles határt húzni, amennyiben egy irodalmi szöveg intencióihoz eleve hozzátartozhat egy bizonyos mérvű távolság kialakítása az elképzelt olvasó kulturális horizontjától, és amikor a kommentár minden, szándékosan homályban vagy többértelműségben hagyott szöveghelyet is magyarázni akar a megfejtés, beazonosítás vagy világossá tétel értelmében (gondoljunk az *id est*, „azaz” kommentátori retorikájára!), akkor könnyen esik abba a hibába, hogy korlátozni akarja az olvasót – „gyámkodván” felette – az egyéni értelmezés kialakításában.¹² Mindez, a kommentátori autoritással párosulva, nyomasztó tekintéllyel ruházhatja fel a kommentár műfaját.

Gumbrecht a filológia hatalmát leíró könyvének a kommentárról szóló fejezetében¹³ természetesen éppen azokra az effektusokra fókuszál, amelyek a kommentár műfajába beleködött filológiai tevékenység nem hermeneutikai dimenzióira utalnak: a kommentár – amint lemmatizálja a szöveget, vagyis lemmákat emel ki belőle, és ezekhez változatos terjedelmű magyarázatokat fűz – egyszersmind szegmentálja, atomizálja, ritmizálja is.¹⁴ A szöveggel való materiális foglalatosskódás (*Umgang*) és a filológus, illetve az olvasó testi bevonódása érdemelnek itt figyelmet: a kommentálás olyan tevékenységként tűnik fel, amely egyfelől

¹¹ Fuhrmann 2011.

¹² Martens 2011.

¹³ Gumbrecht 2003: 41–53.

¹⁴ A szöveg kommentár általi lemmatizálásának effektusaihoz lásd még Don Fowler és Christina S. Kraus írásait magyarul a *Metafilológia* 1. kötetében (Déri–Kelemen–Krupp–Tamás 2011: 476–501 és 502–531).

átalakítja a kommentált szöveget, másrészt belecsempészi a filológiai olvasás – Nietzsche szerint lassú, Gumbrechtnél váltogatott tempójú – ritmusát. A *copia*, a 'bőség' szellemében – amely itt a kommentár retorikáját leíró alapfogalom – a kommentátor Gumbrecht szerint a *horror vacui* leküzdésére törekszik: kitölti az üresen hagyott margókat (gondoljunk a középkori kéziratok glosszáira), illetve a sorok közötti űrt (gondoljunk az interlineáris kommentárra mint a kommentár egyik ősfelműjére), és elárasztja a szöveget, pontosabban a lemmaként kiemelt szöveghelyeket a különféle szövegpárhuzamok, illetve nyelvi, történeti, tárgyi magyarázatok bőségével.

Az üres helyek kitöltése ugyanakkor nemcsak filológiai jelenlét-effektusként, a szöveg materiális és érzéki dimenziójához való filológiai hozzáférés jeleként, a filológia, illetve a filológus testi jelenlétének a szöveg térbeliségéhez való közvetlen kapcsolódásaként méltó a figyelmünkre – a szöveg üresen maradt margóit, illetve a sorok közötti helyeket az ürességtől való iszonyodásában glosszákkal kitöltő középkori *scriptor* képét persze már sosem feledhetjük el, ha a kommentár antropológiájára gondolunk –, hanem eminensen *interpretatív* gyakorlatként is. Wolfgang Iser nevezetes olvasásfenomenológiai koncepciója – amelyre Gumbrecht, talán éppen a recepcióesztétikai iskolától való tudatos távolságtartása miatt, nem hivatkozik – éppen az irodalmi szöveg „üres helyeinek” (*Leerstellen*) imaginatív kitöltéseként fogja fel az olvasás aktusát,¹⁵ és valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha a kommentálást az üres helyek interpretatív kitöltésének – eredetében premodern, de természetesen a modern kommentárok által is folytatott – gyakorlataként fogjuk fel.¹⁶ A jeles amerikai judaista, Daniel Boyarin éppen a *filling the gaps* metaforájával

¹⁵ Vö. Iser 1996.

¹⁶ Ahogyan többen is utalnak rá: miközben a modern tudományos kommentárok a klasszikus szövegekről kialakított modern filológiai tudás pregnáns őrzői, paradox módon premodern textuális gyakorlatok fenntartói is. A kommentár mint műfaj maga is egy premodern szerző- és műfogalmon alapul.

jellemzi a zsidó midráshagyományt, amely fundamentálisan épül arra a lehetőségre, hogy mindazt, amit az ószövetségi szövegek *nem* beszélnek el vagy elliptikusan beszélnek el, a magyarázatok narratív kitöltésre váró üres helyként kezelik.¹⁷ A midráshagyomány – és más premodern kommentárhagyományok – természetesen mindezt anélkül tehetik meg, hogy béklyózná őket a kommentárirásnak a modern filológiában a modern tudományosság princípiumainak alávetett normarendszere. Ha hiszünk azonban abban, hogy a kommentálás mint olyan nem nélkülöz bizonyos premodern összetevőket (mint ahogy más filológiai gyakorlatok is felfoghatók „premodern” textuális gyakorlatok tudományosan szentesített változataként), akkor érdemes ennek az üres helyeket interpretatív, narratív és intertextuális módon kitöltő „olvasás-módnak” a nyomait a modern tudományos kommentárokból is megvizsgálni.

Rövid írásom második felében nem vállalkozom többre, mint arra, hogy ennek szellemében (de nem feltétlenül ennek közvetlen illusztrációjaként) kiemeljek két parányi példát saját területemről, a klasszikus latin irodalom filológiájából: két olyan szöveghelyet, a rájuk vonatkozó kommentárral, illetve kommentárokkal együtt, amelyek tematikusan is kapcsolódnak az „üres hely” problémájához.

2.

Az első példa: Vergilius: *Aeneis* I. 464–5 és hozzá (*ad locum*, ahogy a kommentárokat idézni szoktuk: az adott szöveghelyhez) néhány jeles kommentár, illetve kommentátor magyarázatai:

¹⁷ Boyarin 1990. A zsidó kommentárhagyományról, illetve a kommentáriródomról mint a hagyományt és a szöveghagyományozódást stabilizáló médiumról – kitekintéssel olyan modern szerzőkre, mint Leo Strauss és Gershom Scholem – lásd Meyer 2009.

*Sic ait, atque animum pictura pascit inani,
multa gemens, largoque umectat flumine voltum.*

Így szólt [ti. Aeneas Achateshez], és lelkét az **üres** képen/képpel le-
gelteti, sokat sírva, és szélesen áradó könnyfolyammal áztatja arcát.

Servius (Kr. u. IV–V. sz.) ad loc.: inani epitheton est picturae, aut quia caret corporum quae imitatur plenitudine, aut quia nullius est utilitatis, sed tantum delectat; nam apud veteres ματαιοτεχνία vel ψευδοτεχνία dicta est. ‘pascit’ autem delectat, ut ‘non animum modo uti pascat prospectus inanem’; vel ut quidam volunt ad stupentis animum rettulit, qui vel inanibus commovebatur.¹⁸

Conington (1876) ad loc.: Inani is not a mere general epithet, but has a pathetic sense in connexion with *pascit*, implying that the subjects are numbered with the lost and past.

Williams (1972) ad loc.: ‘he fed his thoughts on the liveless picture’, cf. *Geo.* 2.285.

Austin (1984) ad loc.: Animum ... inani: contrast *G.* 2. 285 ‘non animum modo uti pascat prospectus inanem’. *Inani* has much pathos: the ‘insubstantial’ painting on which he ‘feeds his thoughts’ is full of ghosts for him.

A kommentárhagyományt mintegy működés közben figyelhetjük itt meg: a már a késő császárkori Vergilius-kommentátor által az *Aeneis* e szöveghelyéhez – logikusan – magyarázófunkcióval bíró párhuzamos helyként hozzárendelt *Georgica*-sor tovább él a 20. századi kommentárookban is, és a hozzárendelés módja sem sokat módosul: az *ut* (‘mint’) hasonló szerepet tölt be Servi-

¹⁸ „Az *inani* (‘üres’) a kép jelzője, akár mert híján van az ábrázolt testek kiterjedésének, akár mert nincs haszna, csak gyönyörködttet; a régiek *matatoitechniá*nak (‘haszontalan művészet’) vagy *pseudotechniá*nak (‘hamis művészet’) hívták az ilyet. A *pascit* ‘gyönyörködttet’ értelemben szerepel, mint *non animum modo uti pascat prospectus inanem* [*Georgica* 2. 285]; lehet, hogy – mint egyesek feltételezik – ezt a bámuló lelkére vonatkoztatta, amelyre akár üres/hiábavaló dolgok is hatással lehettek.”

usnál, mint Williams *cf.* ('vö.') vagy Austin *contrast* (szintén 'vö.' értelmű) imperativusa. Servius több lehetőséget is felvet arra, hogy miért lehetett üres az a kép, amellyel Aeneas a lelkét táplálta – ebből a kétdimenziósságra való utalás Williamsnél a képek életteleniségének, Austinnál pedig inszubsztanciális mivoltának formájában köszön vissza; ami viszont teljesen elvész a modern kommentárokból: az üres jelző 'hiábavaló'-kénti értelmezése. Ennek feltehető oka, hogy a 19/20. századi, az *Aeneis* klasszikus pozíciójának fenntartásában érdekelt kommentárok nem tételezik fel, hogy a trójai háborút ábrázoló képek bármilyen okból is haszontalanok lehetnek volna, és hallgatásukból arra következtethetünk: értetlenül utasítják el, hogy Servius éppen itt idézi meg az ábrázoló művészet haszontalan mivoltáról szóló antik diskurzust. Holott a vergiliusi kontextusban ennek akár lehetne is értelme, amennyiben Aeneas számára mintha tényleg haszontalan lenne, hogy a trójai múlttal foglalkozzék Karthágóban, amelynek ábrázolása ráadásul itt – mint sokan kimutatták azóta – félrevezető is lehet, hiszen Dido éppen Iuno pusztító cselekedetét ünnepli a Iuno-templom Trója pusztulására utaló ábrázolásaival. Az üresség arra is utalhat: a képek önmagukban semmit nem jelentenek, a befogadó tölti fel őket „pesszimista” vagy „optimista” tartalommal.¹⁹ Ez a gondolat a kommentárokból hiányzik – és tekintettel arra, hogy erős értelmezésen alapulhat csak, természetesen nem is kérhetjük számon a megemlítését, észrevételezhetjük viszont, hogy az antik hagyományból nagyon is következő, Servius által hangsúlyosan említett lehetőséget az ábrázolás hiábavaló mivoltáról a modern kommentátorok mintha elhallgatnák, s ennek már nagyon is lehet az olvasót befolyásoló, akár korlátozó hatása. Az üresség értelmének azon metaforikus vonatkozásai, amelyek Serviusnál még jelen vannak, eltűnnek tehát a modern kommentárokból. S mi lép a helyükbe? Mivel töltik ki a modern kommentárok – Conington és Austin – az

¹⁹Mindennek bővebb kontextusához lásd korábbi írásomat: Tamás 2005. Az *Aeneis* „optimista” és „pesszimista” értelmezéseinek történetéhez lásd Ferenczi 2010.

üresség üres helyét? Egy olyan értelmezés bontakozik ki a szemünk előtt, amely persze egyáltalán nem idegen a vergiliusi szövegtől: az elveszett múlt mint hiány, s az „üres” kép mint a hiány reprezentációja, amellyel a vergiliusi *pathos* szellemében Aeneas legelteti a lelkét – valamivel, ami már nincs, de amelynek az ábrázolása, illetve a rá való nosztalgikus, az eltűnt múlt fájdalmát manifesztáló visszaemlékezés mégis képes fájdalmas, könnyek áztatta táplálékot adni a léleknek.²⁰ A 19. és 20. század *pathos*-alapú *Aeneis*-olvasatának²¹ messzemenően legitim kommentátori érvényesítését láthatjuk itt. Mégis ironikus, hogy Austin végső soron – egyébként mély értelmezői gesztussal – nem állja meg, hogy valamit, valami létezőt belelásson az *inanis* radikális ürességébe: „szellemekkel/kísértetekkel” – Aeneas elhunyt bajtársainak testetlen, alvilági lelkével? – tölti ki az üres helyeket, az eposz I. énekének karthágói képnézését mintegy a VI. ének alvilágjárásának előképévé változtatva.

A második példám még ennél is sokkal egyszerűbb: egy Horatius-óda egyetlen strófája, egyetlen kommentárral. Horatius, miután madárrá változva maga mögött hagyta a földi világot, arra kéri Maecenast: ne sirassa őt.²²

Horatius: *Ódák* II. 20, 21–24:

*Absint inani funere neniae
luctusque turpes et querimoniae;
conpesce clamorem ac sepulcri
mitte supervacuus honores.*

Üres temetésemről/síromtól maradjanak távol a siratóénekek, a gyalázatos siratások és panaszkodások; ne kiáltsd a nevemet, és hagyd az **üres/fölösleges tiszteletadást a sírnak.**

²⁰ Filológia és nosztalgia viszonyáról, éppen az *Aeneis* összefüggésében, legújabban lásd Krupp 2017.

²¹ Ehhez elsősorban lásd Conte 2007.

²² A vers egészének szomorkás-ünnepélyes humorához lásd Kárpáti 2011.

Nisbet–Hubbard (1970) *ad loc.*:

inani funere: the phrase is intended to suggest *kenotaphion* (as it that meant a burying rather than a place of burial). [...] The meaning ‘useless’ is also present to balance *supervacuus* below (see note).

[sepulcri] supervacuus honores: [...] Horace is referring to the monument itself [...], not to the honours paid to it (cf. [...] Virg. *Aen.* 10.493 ‘honus tumuli’); he is giving a new direction to a commonplace that would normally be applied to the pointlessness or extravagance of burial in general [...].

Az itt csak rövidítve idézett kommentárrészlet, miközben – szándéka szerint – jelentést rögzíteni hivatott, látványosan a „lassú olvasás művészetének” (Nietzsche) többféle lehetőséget mérleget, imaginatív játékát játssza végig. A megfogalmazások által potenciálisan előhívott képzeteket bejáró utazása a kommentálásban manifesztálódó filológiai olvasást mint a vers szövegével való lassú, kontemplatív együtt haladást emeli az intenzitás lehető legmagasabb fokára. A kommentárban megvalósuló olvasás útja a szöveg jelentésének és jelenlétének ritmizálásaként válik megfigyelhetővé. A kommentár ezzel természetesen éppen a horatiusi imperativus ellentétét teljesíti, akárcsak a vers bármely elmélyült olvasója: az olvasás rítusában végzi el a távollétet és hiányt prezentifikáló virtuális gyászszertartást.

Irodalom

- Assmann, Jan – Assmann, Aleida 2001. Kánon és cenzúra. In Rohonyi Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Budapest: Osiris Kiadó. 87–107.
- Assmann, Jan – Gladigow, Burkhard (Hrsg.) 1995. *Text und Kommentar*. München: Fink (Archäologie der literarischen Kommunikation, 4).
- Austin, R. G. 1984. *Aeneidos Liber Primus. With a Commentary by R. G. A.* Oxford: Clarendon Press.

- Boyarin, Daniel 1990. *Intertextuality and the Reading of Midrash*. Bloomington: Indiana UP.
- Conington, John 1876. *The Works of Virgil. With a Commentary by J. C. London*: Whittaker & Co. (Perseus online.)
- Conte, Gian Biagio 2007. *The Poetry of Pathos: Studies in Virgilian Epic*. Oxford: Oxford University Press.
- Déri Balázs – Kelemen Pál – Krupp József – Tamás Ábel (szerk.) 2011. *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Ferenczi Attila 2010. *Vergilius harmadik évezrede*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Fuhrmann, Manfred 2011. Klasszikusok kommentárral? A klasszikus német irodalom magyarázásának szükségességéről. In Déri–Kelemen–Krupp–Tamás 2011: 435–458.
- Gibson, Roy 2002. ‘Cf. e.g.’: A Typology of ‘Parallels’ and the Function of Commentaries on Latin Poetry. In Gibson–Kraus 2002: 331–357.
- Gibson, Roy K. – Kraus, Christina S. (eds.) 2002. *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory*. Leiden: Brill.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2003. *The Powers of Philology: Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago: University of Illinois Press.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2010. *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Iser, Wolfgang 1996. Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete. In Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv. I.* Szeged: Ictus. 241–264.
- Kárpáti András 2011. Holt társaságok költője. A vátesz humora és a *carmen*ek „Horatiusai”. *Ókor. Folyóirat az antik kultúráról*, 10 (1): 18–26.
- Kelemen Pál – Kozák Dániel – Kulcsár Szabó Ernő – Molnár Gábor Tamás (szerk.) 2011. *Filológia – nyilvánosság – történetiség*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Kelemen Pál – Kulcsár Szabó Ernő – Tamás Ábel – Vaderna Gábor (szerk.) 2014. *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Kelemen Pál – Kulcsár-Szabó Zoltán – Simon Attila – Tverdota György (szerk.) 2009. *Filológia – interpretáció – médiatörténet*. Budapest: Ráció Kiadó.

- Kelemen Pál 2015. Néhány bevezető gondolat a filológiáról és a mindennapokról. *Filológiai Közöny*, 61 (2): 133–139.
- Kraus, Christina S. – Stray, Christopher (szerk.) 2016. *Classical Commentaries: Explorations in a Scholarly Genre*. Oxford: Oxford University Press.
- Krupp József 2017. A fájdalom visszatérése. Az *Aeneis*, a nosztalgia és a filológia. *Ókor*, 16 (1): 41–51.
- Martens, Gunter 2011. Segítség vagy gyámkodás? A kommentár szerepéről. In Déri–Kelemen–Krupp–Tamás 2011: 459–475.
- Martus, Steffen – Spoerhase, Carlos 2015. Az irodalomtudomány gyakorlattana. *Filológiai Közöny*, 61 (2): 140–148.
- Meyer, Thomas 2009. Moderne Traditionalisten. Leo Strauss, Gershom Scholem und der jüdische Kommentar. *Zeitschrift für Ideengeschichte*, 3 (1): 33–47.
- Most, Glenn W. (ed.) 1997–2002. *Aporemata. I–V*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Most, Glenn W. (ed.) *Commentaries – Kommentare*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (Aporemata, 4).
- Nisbet, R. G. M. – Hubbard, Margaret 1970. *A Commentary on Horace's Odes: Book I*. Oxford: Clarendon.
- Plachta, Bodo 2009. Philologie als Brückenbau. *Zeitschrift für Ideengeschichte*, 3 (1): 17–32.
- Szondi, Peter 1998. Hermeneutika – mítosz – irodalom. A filológusi megismerésről. In Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete*. Szeged: JATEPress. 343–358.
- Tamás Ábel 2005. *Az istennő, a királynő, a hős és a művészek. A karthágói Iuno-templom olvasatai az Aeneis I. énekében*. In Ferenczi Attila (szerk.): *A rejtélyes Aeneis*. Budapest: L'Harmattan. 47–88.
- Tamás Ábel 2009. Az olvasás veszélyei és a filológia oltalma. Kommentár a kommentárhoz. In Kelemen–Kulcsár–Szabó–Simon–Tverdocta (szerk.) 2009: 327–341.
- Williams, R. Deryck 1972. *Virgil: Aeneid. Books I–VI*. London: Macmillan.

Sűrű leírás – operacionális modell – hipermediális elemzőkörnyezet

A magyarázat szerepe a néprajztudományban

1. Bevezető gondolatok

Miután a Magyar Tudomány Ünnepe 2015. évi osztályrendezvényének szervezői felkértek arra az előadásra, amelynek tanulmánytá formált változatát most tartja kézben a kedves olvasó, a témát illetően konzultáltam néhány kollégámmal.¹ Mindnyájunknak az volt a véleménye, hogy a téma megfelelő mélységű kifejtésére egy, de inkább két szemeszter hosszú egyetemi szemináriumsorozat lenne elegendő, leírt formában pedig egy vas-kos kötegre rúgna, ha annak minden aspektusát méltó módon igyekeznénk kifejteni. Ennek pedig csupán egyik oka az, hogy a téma önmagában is sokrétegű és messzire vezető gondolatláncokat inspirálhat, a másik ok magának a néprajztudománynak a jellegéből következik.

Ezzel kapcsolatban először hadd utaljak az MTA I. Osztályán 2015 őszén tárgyalt tudományos nomenklatura kérdésére. Az osztályunkhoz tartozó hat tudomány-részterület közül a nyelvtudomány, a klasszika-filológia és a zenetudomány nem osztja magát további tudományágakra, az orientalisztika tudományágként területi felosztást határoz meg (belső-ázsiai, dél-ázsiai, délkelet-ázsiai és távol-keleti nyelvek és kultúrák szerepelnek a felSORolásban), az irodalom- és kultúratudomány pedig egyszerűen

¹ Itt szeretném megköszönni Balogh Balázs, Fülemile Ágnes, Nagy Károly Zsolt és Sárkány Mihály segítségét.

is belátható módon elkülöníthető tudományágakat foglal magában (irodalom- és kultúratudomány, színház- és filmtudomány, kommunikáció- és médiatudomány, művelődéstörténet). Ezzel szemben a néprajztudomány alá tartozó három nevesített tudományág (etnográfia, folklorisztika, kulturális és szociálintropológia) nemcsak tudományterületi, hanem tudományfejlődési elkülönítést is hordoz magában. Ezt a legmarkánsabban nem is a magyar, hanem a német nevezéktan tükrözi: a *Volkskunde* a saját népi kultúra, míg a *Völkerkunde* más népek kultúrájának megismerését célozza. A más népek megismerése – helyzetüknél fogva – inkább a gyarmattartó hatalmak kutatóinak érdeklődését keltette fel, míg a saját nép vizsgálatára inkább Közép-Európa tudósai fókuszáltak. Ezt a képet tovább árnyalja, hogy az etnográfia sokkal inkább előtérbe helyezte a történeti módszereket, míg az amerikai kulturális antropológia, az angol szociálintropológia, a francia *ethnologie* középpontjában az aktuális jelen megismerése állt. A magyar néprajzkutatás mindazonáltal már a kezdetektől fogva célul tűzte ki más népek kultúrájának vizsgálatát is, elég, ha csak Bartók szlovák, román népzenei gyűjtéseire utalunk, vagy arra, hogy a Jankó János vezetésével a millenniumi kiállításon felépített néprajzi falu nemcsak a magyar, hanem a történelmi Magyarország valamennyi nagyobb lélekszámú nemzetiségének (déli-szláv, német, román, ruszin, szlovák) építkezését is bemutatta. Mindezen háttér ismerete nélkül azonban egy érdeklődő laikusnak minden bizonnyal gondot okozna az etnográfia és a kulturális és szociálintropológia elkülönítése, mint ahogy magának a néprajztudománynak a tárgyát is sokkal szűkebben határozná meg, mint ahogy azt a szakma teszi.

A néprajz ugyanis magát integratív tudományként látja, amely számos más tudományág elméletét és módszertanát magába olvasztja és használja olyan tudományos „output” létrehozására, amely egyetlen más tudományterületnek sem sajátja. Ha akarjuk, a néprajz egyfelől visszafejthető más diszciplínákhoz (irodalomtudomány, történettudomány, agrártudomány, gazdaságtudomány stb.) tartozó részterületekre, másfelől épp ezek integrációja és sajátos módszertani, elméleti hozzáadott értéke

révén kizárólagosan a néprajzhoz tartozó eredményeket mutat-
hat fel. A néprajz integratív jellegét hangsúlyozza az utóbbi idő-
ben egyre nagyobb figyelmet kapó és a későbbiekben kissé rész-
letesebben is ismertetendő „ethnoscience”, avagy etnotudomány
egyik koncepciója, amely a kutatás alá vont népcsoportoknak az
őket körülvevő világról alkotott ismereteit a mai tudományos
világkép alapján osztja fel és tárgyalja: így létezik etnobotanika,
etnozoológia, etnojuridikum, etnohistoria és így tovább.²

A fent leírtakból nyilvánvalóan következik, hogy ez a tanul-
mány csak nagyon vázlatos képet tud bemutatni a magyarázat
szerepéről a néprajztudományban, és alapvetően inkább csak né-
hány sajátos értelmezés- és magyarázattípus részletesebb ismerte-
tését tűzheti ki célul.

2. Az adat a néprajztudományban

A tudomány művelése alapvető vonásaiban valamennyi tudomá-
nyág és minden tudományos munka esetében megegyezik:
a kutató adatokat gyűjt, azokat szűri, csoportosítja, értelmezi,
és levont következtetéseit az adott tudományban elfogadott mó-
don közzéteszi. A néprajztudományban azonban már az első
fázis gondot okoz: mi az adat? Engedjék meg, hogy ennek két
végletes értelmezését egy adomával és egy hosszabb idézettel vi-
lágítsam meg. Az egyszeri néprajzos kezében gyűjtőfüzettel föl-
lendül a kerítésre: „Mondja, bátyám, fejik maguknál a szama-
rat? Nem? Köszönöm!” Ikszet tesz a megfelelő rubrikába, és már
indul a következő portára. Az adat másik értelmezése Clifford
Geertz amerikai antropológus nevéhez kötődik, aki – a fentebb
kicsit karikírozott, általa „rutinszerű adatgyűjtésnek” nevezett
módszer létjogosultságát sem vitatva – az adatok gyűjtését és fel-
dolgozását, vagyis a megismerést és az interpretálást egymástól
elválaszthatatlannak tartja: „A néprajz: sűrű leírás. Az etnográfus

²Az ethnoscience ilyen értelmezéséről részletesen lásd Borsos 2004:
77–81.

[...] összetett fogalmi struktúrák sokaságával kerül szembe, számos struktúra egymásra rétegződik vagy összegabalyodik. Ezek a struktúrák egyszerre idegenek, szabálytalanok és rejtettek, s neki kell kitalálnia, hogy először miként ragadja meg, majd hogyan mutassa be őket. S így áll a dolog működésének már legföldhözragadtabb szintjén [...], azaz a kutatási napló megírása során. Az etnográfia művelése arra hasonlít, amikor megpróbálunk elolvasni egy kéziratot (abban az értelemben, hogy »létrehozunk valamilyen olvasatát«) – egy idegen, elhomályosuló, talányokkal, önellentmondásokkal, gyanús javításokkal és célzatos kommentárokkal teli kéziratot, ami azonban nem hagyományos írásjelekkel, hanem a megformált viselkedés illékony példáival íródott.»³

A fenti két példa egyben a néprajzkutatás két fontos adatgyűjtési módját is magában foglalja: a strukturált interjút, illetve a részt vevő megfigyelést: mindkettő az állomásozó terepkutatás fogalmkörébe tartozik. Ám a terepi munka eszköztára ennél sokkal tágabb. Idetartozik az egyszerű beszélgetéstől (a nyílt végű interjútól) az élettörténet lejegyzésén át a folklóriztika tárgykörébe tartozó, szöveggént megformált tudattartalmakat gyűjtő orális dokumentációig sok minden. A vizuális dokumentáció már a szöveggént meg nem formált megnyilvánulásokat, mozgásokat, gesztusokat rögzíti, a térbeli környezet észlelésének, rendszerezésének feljegyzésére a kognitív térképek, a tényleges térbeli mozgások, jelenségek áttekintésére valódi térképek készülnek. Ugyancsak kvalitatív módszerű adatgyűjtésnek tekinthető a történeti források feltárása: vagyis ezen adatok, esetleg a jelenben már nem is létező változatok korábban mások által írásban rögzített dokumentumainak különböző gyűjteményekből, archívumokból, levéltárakból történő gyűjtése. És akkor még nem szóltunk a kvantitatív adatokról, a folyamatos és kategoriális adatokból összeállított statisztikák készítéséről, amelyekből deskriptív módszerrel az összefüggéseket, inferenciális módszerekkel az összefüggések általánosíthatóságát állapíthatjuk meg.⁴

³ Geertz 1988: 25.

⁴ Haller 2007: 145–146.

Mint olyan kutató, aki az utóbbi tizenöt-húsz évben főleg matematikai módszerekkel dolgozott, hadd tegyek itt egy rövid kitérőt. A kvantitatív adatok és a matematikai módszerek használata a néprajztudományban is arra csábíthat, hogy ne csak a módszer, de a magyarázat is matematikai legyen, mert a matematikai modellek precizitásukkal az objektivitás illúzióját keltetik. Ám ennek megvan az a veszélye, hogy valós jelenségek absztrakt formában való modellezése helyett megmaradunk a pszeudomatematizáció szintjén, amikor csak a forma matematikai, a tárgy nem, és – ahogy erre De Meur és Jorion, a matematikai antropológia szövegekönyvének szerkesztői rámutattak – ily módon a jelenségek értelmezése és magyarázata semmilyen hasznot nem hajt azonkívül, hogy egy matematikai jelekkel leírt vélemény jóval kevesebb papírt használ el, mint egy mondatokba formált.⁵ Ugyanakkor vannak olyan területek a néprajztudományban, ahol a matematikai módszerek használata a hagyományos társadalomtudományi módszerekkel való adatértelmezést és magyarázatot segítheti. Ilyen például a népi kultúra táji tagolódásának kérdése. Több mint száz év összegyűjtött adatainak és értelmezéseinek összehasonlító vizsgálata segítségével Kósa László megalkotta a magyar népi kultúra táji tagolódásának összefoglalóját.⁶ Munkájának lezárása után nem sokkal látott napvilágot több mint 150 (!) néprajzkutató közel harmincéves gyűjtő- és feldolgozó munkája eredményeképp a *Magyar Néprajzi Atlasz*,⁷ amelyet Sárkány Mihály a jelenségek formai összehasonlító vizsgálatára építő ún. kultúrmorfológiai irányzat alaposan végiggondolt, látványos eredményének nevezett.⁸ Az atlasz több mint 600 kulturális jelenségnek az egész magyar nyelvterületre kiterjedő, több mint 400 kutatóponton gyűjtött helyi változatait mutatja

⁵ De Meur–Jorion 1986: xiii–xiv.

⁶ Kósa 1998.

⁷ Barabás 1987–1992.

⁸ Sárkány 2014: 449–450.

be.⁹ Ilyen óriási adatmennyiség valósággal kiált a matematikai, számítógépes feldolgozás után. Az anyag klaszteranalízisére (csoportelemzésére), illetve matematikai statisztikai értelmezésére épített, de a korábbi ismeretekkel való összehasonlítást is elvégző vizsgálata révén a magyar népi kultúra regionális struktúráját illetően olyan szintézist lehetett alkotni,¹⁰ amely egyrészt a nagy egységeket tekintve megerősítette a korábbi tagolódási képet, sőt kimutatott egy olyan kulturális határt az Alföldön (Miskolc–Debrecen–Nagyvárad–Arad-vonal), amelyet a korábbi kutatás mindig is sejtett, de bizonyítani nem tudott, másrészt a kisebb egységek szintjén olyan korrekciókat javasolt, amelyek érvényesítése még hosszú évek további kutatását indukálhatja.¹¹

3. Az adat feldolgozása és értelmezése

Az adatgyűjtés, -feldolgozás, -értelmezés és az eredmények magyarázata tehát egységes keretrendszerben kell hogy történjék, ám ez az egység csak egy néprajztudományi irányzaton belül értelmezhető, a néprajztudomány egészében nem. Stephen Toulmin tudományfilozófus szerint ugyanis a néprajz (nála antropológia) – más bölcsészettudományokkal (pszichológia, szociológia) együtt – csak ún. „would-be discipline”, amelyet az jellemez, hogy nincsenek benne összetartó, domináns elméletek, szemben az „igazi” tudományokkal, mondjuk, a fizikával, amelyekben a rivális elméletek egy uralkodó elmélethez képest peremre szo-

⁹ Az atlasz térképlapjainak pontos száma 634, az alaptérképen rögzített gyűjtőpontoké 417. Ez az adathiányokkal együtt minimum $634 \times 417 = 264\,378$ adat. A többes adatokat is beleszámolva összesen 280 590 adatot rögzítettünk.

¹⁰ Borsos 2011; Borsos 2017.

¹¹ Liszka 2010: 109. Liszka a fenti véleményét az előzetesen publikált eredményekre hivatkozva írta.

rulnak.¹² A néprajztudományon belüli magyarázatok tárgyalása tehát voltaképpen a néprajztudomány elméleti-módszertani irányzatain belüli magyarázatok tárgyalása keretében történhet. „Ha felütjük bármelyik néprajztörténeti munkát – írja Sárkány Mihály –, azt találjuk, hogy a néprajztudomány irányzatai néhány egymást keresztező tengely mentén bontakoztak ki: az evolúciós történeti tengely *szemben* a szinkron-strukturális tengellyel; vagy a »belülről« megközelítés, a kultúrák elemzése saját kategóriáik és azok egymáshoz ka(p)csolódása szerint, *szemben* a »kívülről« való megközelítéssel, a 19. századra kialakult európai intézmények és tudományok kategóriáinak segítségével történő és így eleve összehasonlító elemzéssel – hogy néhány lehetőséget megemlítsünk.”¹³ Az adatok feldolgozása és értelmezése kapcsán bemutatandó néhány elméleti lehetőség ismertetése során e tanulmány is ezt a szembeállító formát követi.

3.1. Egyén >< közösség

Az első kérdés rögtön az: a gyűjtött adat kire, mire jellemző? Az adatközlőre vagy az őt is tagjai közé tudó közösségre? A néprajzi adatgyűjtés során ugyanis nagyon ritka az a szituáció, amikor az adatról egyértelmű, hogy a teljes közösség ismeri és gyakorolja (ilyenek például egyes rítusok, szokáscelekvések), sokkal általánosabb, hogy a néprajzkutató egyes nagyobb tudású személyekre koncentrálja a munkáját, és az általuk előadott vagy ismertetett adatokat terjeszti ki a közösségre. Hogy egy szakterületemtől egészen távoli példát hozzak: a Jakob és Wilhelm Grimm által két kötetben kiadott *Kinder- und Hausmärchen* (1812, 1815) meséinek jelentős része egyetlen adatközlőtől, Dorothea Viehmanntól származott, aki ráadásul Pierson (Pierçon) néven egy, a nantes-i ediktum visszavonása után Franciaországból Hessenbe kíván-

¹² Sárkány Mihály értelmezésében és fordításában (Sárkány 2014: 452) idézem Toulmin 1972 munkáját.

¹³ Sárkány Mihály 2014: 452. (Kiemelés az eredetiben.)

dorolt hugenotta családba született.¹⁴ Tekinthesők-e Viehmann asszony meséi „német” „nép”-meséknek? A magyar folklorisztika dicsérete, hogy erre a problémára európai szintű választ adott: az egyéniségkutatást.¹⁵ Ahogy Voigt Vilmos írja: „A nemzetközi kutatás néhány kivételtől eltekintve nagy elismeréssel övezte ezt az irányzatot, és »magyar iskola« vagy »budapesti iskola« néven előbb a mesekutatásban, újabban [Voigt 1977-ben írja; B. B.] a folklórelméletben polgárjogot kapott, (és) metodikája nemzetközileg elismerést nyert”.¹⁶ Mivel az egyéniségkutatás a gyűjtött alkotásokban a közösség egyes tagjainak tudatos tevékenységét látja, a jelenségek értelmezésében is teret ad – az esztétikai, társadalomtörténeti megfontolások mellett – az alkotáslélektani magyarázatoknak. A „magyar iskola” ugyanakkor – bár nem tekinti „közös” tudásnak az adott folklóralkotást – a közösség szerepéről sem feledkezik meg, annak szelektáló és megerősítő voltát hangsúlyozza.¹⁷

3.2. Idegen kultúra >< saját kultúra

A következő szembeállítás az előzőből következik, és már a bevezetőben említettük: ez az idegen kultúra versus saját kultúra kutatásának kérdése. A Grimm testvéreknek könnyű volt német népmeséket gyűjteniük, mert német volt az anyanyelvük, Ortutay Gyulának könnyű volt magyar mesemondókat fölkeresniük, és mesekincsüket elemezniük, mert anyanyelvi szinten értették az adatközlőt. Ám önkéntelenül is fölmerül a kérdés: az adatgyűjtés és -értelmezés során előny vagy hátrány, ha az adott kultúrából származik a kutató? Ha olyan rétegeket is értelmezhet az adatból, amelyet egy nem anyanyelvi beszélő föl sem fog, ám

¹⁴ Nagy Ilona 2007: 28–29.

¹⁵ Lásd az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* néhány darabját, például Ortutay 1940; Dégh 1941; Erdész 1968; Bálint 1975; Nagy 1991.

¹⁶ Voigt 1977b: 643.

¹⁷ Voigt 1977a: 642–643.

ugyanakkor nem tud olyan mértékben elvonatkoztatni a saját érintettségétől, mint aki kívülről közelít az adott kultúrához? Ráadásul az adott kultúrának csak egyik – bár alapvetően lényeges – eleme kommunikációs eszköz, vagyis a nyelv, ezen túl számos olyan szempont is fölmerülhet, amely még az azonos nyelvet beszélőket is elválasztja. Grimmék tősgyökeres hanai értelmiségi családból származtak, és nem bevándorló hugenotta fogadósok ivadékai voltak, mint Viehmann asszony, Erdész Sándor nem volt (félig) cigány származású, mint a híres mesemondó, Ámi Lajos, Ortutay Gyula sohasem élt egy szabolcsi faluban, mint Fedics Mihály. Ha ezt a kérdést a végletekig visszük, Magyarországon, de a világban is alig találunk olyan kutatót, aki a saját közösségét kutatja.¹⁸ A saját kultúra és az idegen kultúra kutatásának szembeállítását ugyanakkor – a bevezetőben említetteknek megfelelően – az etnográfia és az antropológia elméletének és módszertanának összevetését is jelenti. Ahogy Hofer Tamás írja: „Az etnográfia Közép-Európában sok vonatkozásban különbözik az antropológiától. Elképzelhető-e egyáltalán a »nemzeti« vagy »regionális« antropológia? Az antropológia módszerei és alapelvei csak és kizárólag más népek vizsgálatára alkalmazhatók, vagy ezek a módszerek és elméletek felhasználhatók a saját népünk tanulmányozására és megértésére is?»¹⁹ A 20. század második felének és a 21. század eddigi másfél évtizedének tudományfejlődése erre a csaknem ötven éve feltett kérdésre igennel válaszolt, és ez az etnográfia és az antropológia közeledését is magával hozta, még ha az 1990-es évek fordulóján az ún. BUKSZ-vitában Niedermüller Péter a legélesebben igyekezett e két diszciplínát egymástól elhatárolni.²⁰ A mai magyar néprajzkutatás fő iránya inkább Lévi-Strauss-szal ért egyet, aki már 1966-ban leírta: „Az antropológiának, amely felett fokozatosan átveszik az uralmat a

¹⁸ Ilyen például a moldvai Magyarfalu kutatója, Iancu Laura (Iancu 2011, 2013), a nagyvilágban például Ralph Bulmer alkotótársa az új-guineai kalam nemzetiségű Ian Majnep (Majnep–Bulmer 1977).

¹⁹ Hofer 1968: 312.

²⁰ Niedermüller 1989.

helyi kutatók, olyan célokat és módszereket is adaptálnia kell, amelyek a saját kultúránk kutatásában gyümölcsözőnek bizonyultak.”²¹

3.3. Szubjektivitás >< objektivitás

Ám akár idegen kultúrából érkezik a kutató, akár a saját közösségét vizsgálja, a következő szembeállítással mindenképpen meg kell birkóznia: lehet-e objektív adatokat feltárni, és azokat a kutatónak saját személyétől függetlenül értelmezni és magyarázni, vagy mind a két folyamatban szükségszerűen megjelenik a kutató szubjektuma? Ha belegondolunk, hogy a természettudományok mintadiszciplínájának tartott fizikában is már a 20. század első harmadában nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos vizsgált jelenségeket maga a kutató generál, amelyek maguktól esetleg nem is zajlanának le, és a „tudományok szolgálóleányai”,²² azaz a matematikusok azon töprengenek, hogy tudományuk tényleg a valós világot írja-e le,²³ a szubjektum megjelenése a néprajzi adatok létrehozásában és értelmezésében-magyarázatában evidens. Az objektivitásra törekvés legfeljebb az ún. interszubjektív irányzatokban jelenhet meg, amelyek a megismerést ugyan a kutató szubjektumától függőnek tartják, de a megismerőeljárást és a magyarázó módszertant objektíven követhetőnek és közve-títhetőnek tételezik.²⁴

²¹ Lévi-Strauss 1966: 126–127. Idézi Hofer 1967: 313 (oldalszám nélkül).

²² Eric Temple Bell kifejezése: *Mathematics: The Queen and Servant of Science* (London: G. Bell and Sons, 1951), „a matematika a tudományok királynője és szolgálóleánya”.

²³ Borsos 2002: 60–62.

²⁴ Haller 2007: 35.

3.4. Néhány értelmező elmélet²⁵

3.4.1. Kognitív antropológia - Mindkét, fent ismertetett szembeállítás (idegen kultúra kutatása vs. saját kultúra kutatása, illetve szubjektivitás vs. objektivitás) igyekszik meghaladni az az irányzat, amelyet informálisan a „going native” fogalom alá osztanak be, tudományosan pedig kognitív antropológiának, illetve etnotudománynak neveznek. Mindkettő lényege, hogy a megismerés és a magyarázat egyaránt a vizsgált kultúra szempontrendszere és kategóriái szerint kell hogy történjék. Ám míg az etnotudomány az adott kultúra mentális modelljeinek feltárására és „öslakossá válva” azok belső magyarázatára törekszik, és ezzel magára vonja a kulturális partikularizmus vádját, mondván, hogy e módszer a kultúrák összehasonlíthatóságát lehetetlenné teszi, a kognitív antropológia ezt meghaladni igyekszik, és az adott kultúra belső gondolkodási modelljeinek egyszerű leírása és értelmezése helyett ezek elemzésével az emberi elme általános működését kívánja magyarázni.²⁶ Ahogy Stephen Tyler írja: „a kognitív antropológia [...] annak *feltárására* összpontosít, hogy a különböző

²⁵ Jelen tanulmányban (ahogy az előadásban sem) nem ejtek szót a 20. század második felétől kezdve létező nagy hatású kultúratanulmányozási és értelmezési áramlat, az ökológiai megközelítés magyarázó módszereiről. Ennek csak részben oka, hogy e sokféle értelmezési lehetőség szétfeszítené a tanulmány kereteit. A fő ok abban rejlik – noha a szerző munkásságának nem kis része ugyancsak az ökológiai antropológia tárgykörébe tartozik –, hogy az itt alkalmazott magyarázatok részben természettudományos elméletek és módszertanok segítségével születtek, míg jelen esetben igyekeztem a társadalomtudomány módszertanának keretein belül maradni. Az érdeklődő olvasónak Borsos 2004 vonatkozó fejezeteit ajánlom, amelyekben a kezdetektől (kulturális ökológia, neoevolucionizmus, kulturális materializmus) a rendszer-ökológiai megközelítésen át az újabb irányzatokig (történeti ökológia, viselkedésökológia, szakrális ökológia stb.) sok kultúraértelmező módszerről szó esik. Mindazonáltal az ökológiai megközelítés több ponton is kapcsolódik az e cikkben kifejtett magyarázóelméletekhez (kognitív antropológia, etnotudomány stb.).

²⁶ McGee–Warms é. n. [1996]a: 72.

népcsoportok hogyan szervezik meg és hogyan használják saját kultúrájukat. Ez nem is annyira a viselkedéselemzés bizonyos általános egységeinek kutatását jelenti, hanem inkább kísérlet *a viselkedés alapját képező szervezőelvek* megértésére. [...] A tudományág tárgyát nem maguk a materiális jelenségek jelentik, hanem az a mód, ahogy az emberi elme azokat elrendezi. A kultúrák tehát nem materiális jelenségek, hanem materiális jelenségek kognitív organizációi.”²⁷ A kognitív antropológia későbbi képviselői a materiális jelenségeket már nem zárták ki a vizsgálat tárgyköréből, például D’Andrade szerint a vizsgált tényezők körébe a kultúra által ismert és használt fizikai objektumok éppúgy beletartoznak, mint az elvont gondolati konstrukciók, például a vadon termő növények éppúgy, mint – mondjuk – az igazságosságról alkotott elképzelés.²⁸ A kulturális partikularizmus vádját pedig a magyarázatok univerzálissá tételével, egészen pontosan a viselkedés kognitív és operacionális modellek alapján történő értelmezésével védik ki: a kognitív modell tükrözi az adott kultúrában jellemző gondolkodást, míg a fizikai valóságot és az emberi cselekvést is tartalmazó operacionális modellt össze lehet vetni a nyugati tudomány által az adott tárgyról alkotott ismeretek összességével.²⁹ Így a magyarázat sok esetben például az adott kultúra taxonómiai ismereteinek összehasonlítását jelenti a linnéi rendszertannal, néha azzal a meglepő eredménnyel, hogy minél elmélyültebb ismeretei vannak az antropológusnak az adott kultúráról, annál inkább kiderül a népi és linnéi taxonómia hasonlósága.³⁰

²⁷ Tyler, é. n.: 81–82. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁸ D’Andrade 1995: 1.

²⁹ Roy Rappaport így jellemzi például azt a tényt, hogy az általa kutattott új-guineai tsembaga-maring nép a tengerszint feletti 1000-1200 méternél magasabban él: az operacionális modell szerint azért, mert ilyen fenn már nem él meg a maláriát terjesztő *Anopheles* moszkító, míg a kognitív modell szerint a völgyben lázat okozó gonosz szellemek járnak (Rappaport 1967: 237–242).

³⁰ Berkes 1999: 40. A legismertebb példa Brent Berlin mexikói zeltal kutatásai (például Berlin 1992).

3.4.2. *Szimbolikus antropológia* · A kognitív antropológiai magyarázatok ellenhatásaként is felfogható a szimbolikus antropológia irányzata, amely „elutasítja azt a véleményt, miszerint a kultúra [...] modellálható lenne. Ehelyett inkább a pszichológiából, történelemből, irodalomból vett elemző segédeszközökkel tanulmányozzák a kultúrában előforduló szimbolikus cselekvéseket. Kutatásaikban érdeklődésük alapvetően arra irányul, hogy az emberek miként formálják meg, alakítják ki saját valóságukat.”³¹ A Clifford Geertz és Victor Turner nevéhez köthető irányzat egyik legnagyobb hiányának McGee és Warms azt tartja, hogy elsősorban leíró jellegű, és nem vezet általános elméleti vagy metodológiai megfontolásokhoz. „A szimbolikus antropológusok igénye az, hogy a lokális adatok gyűjtésével az értelmezés általános jellemzőit kutassák. Ugyanakkor ismereteik nagyrészt az egyes kultúrákba, illetve azok eseményeibe való képzeletbeli belelátásaikból erednek.”³² Mindezen belelátások között azonban roppant megfontolandó ismeretelméleti felvetések is meghúzódnak. Ismét Geertztől idézve: „Amennyiben ragaszkodunk ahhoz az elhatározáshoz – márpedig szerintem ragaszkodunk kell –, hogy a dolgokat a bennszülöttek szemszögéből nézzük, akkor mi lesz velünk, ha vizsgálati alanyainkkal kapcsolatban nem tarthatunk [...] igényt a pszichológiai bensőségesség egyedi formájára, a transzkulturális azonosulás semmiféle fajtájára? Mi történik a *verstehennel* (megértéssel), ha az *empfinden* (beleérzés) eltűnik?”³³ „Az általam behatóan tanulmányozott (társadalmakban) többek között azt igyekeztem megállapítani, hogy az ott élő emberek hogyan határozzák meg önmagukat mint személyeket. [...] Egyetlen esetben sem próbáltam úgy eljutni ehhez a legbensőbb elképzeléshez, hogy más embernek képzeltem magam, [...] s aztán megnéztem, hogy mit gondolok; hanem azokat a szimbolikus formákat – szavakat, képeket, intézményeket és viselkedéseket – kutattam és elemeztem, amelyek terminusaiban,

³¹ McGee–Warms é. n. [1996]b: 235.

³² McGee–Warms é. n. [1996]b: 237.

³³ Geertz 1994: 201.

a különböző helyeken az emberek ténylegesen megjelenítik magukat önmaguk és mások számára.”³⁴ Ez mindenesetre kevésnek tűnik a Geertz nézeteit nem osztó kritikusok számára, akik „az állítják, hogy a szimbolikus értelmezés hitelessége az antropológus értelmező készségétől függ, és így az antropológia gyakran az irodalomkritikához, nem pedig a társadalomtudományhoz közelít”.³⁵

3.4.3. Interpretatív antropológia • A szimbolikus értelmezést ért kritikát igyekezett kivédeni az interpretatív³⁶ antropológia irányzata azzal, hogy már az értelmezőt is értelmezi, vagyis a vizsgálat középpontjában már nem csupán az adott népről rendelkezésre álló – bármilyen típusú – adatok magyarázata áll, hanem az adatok megszerzőjének, az antropológusnak az adatközlőkhöz való viszonya is. Az irányzat fő képviselői közé tartozó Marcus és Fischer szerint „az írásról zajló vitákban mostanában egyre inkább a párbeszéd metaforáját lehet hallani, s a korábbi szöveg-metafora lassan feledésbe merül. A párbeszéd fejezi ki azt az aktív kommunikációs folyamatot egy másik kultúrával, amelyben az antropológus (és olvasója) részt vesz. Kétirányú, kétdimenziós cserüzlettről van szó, hiszen mind a kulturális rendszeren belül, mind azon kívül, a jelentérendszerek között szükség van értelmezésre.”³⁷ Dieter Haller ezt úgy fordítja le, hogy „mind a terepkutatás, mind a szöveg létrehozása folyamán be kell vonni az etnológust az interpretációba, és nyíltan reflektálni kell az ő szándékaira, félelmeire, motivációira és elvárásaira. [...] Az interpretatív antropológusok ennek érdekében visszanyúlnak a **diskurzus** fogalmához. [...] Az etnológiában a diskurzus fogalmát ma már nem kizárólag nyelvészeti értelemben használják,

³⁴ Geertz 1994: 203.

³⁵ McGee–Warms é. n. [1996]b: 238.

³⁶ McGee–Warms é.n. [1996]b-ben *interpretív*nek fordították, a jelen tanulmányban a megszokottabb *interpretatív* alakot használom.

³⁷ Marcus–Fischer 2003 [1996]: 57.

hanem a kommunikáció, a tudás, a társadalom hatalmi viszonyai közötti kapcsolatok megnevezésére is.”³⁸

3.4.4. *Posztmodern antropológia* · Amikor Hofer Tamás 1968-ban félig tréfásan fölvetette, hogy ha már az antropológusok olyan nagy figyelmet szentelnek a hagyományos tudást őrző specialistáknak (sámánok, orvosságos emberek, családfaismerők stb.), miért is nem vizsgálják a saját társadalmukat kutató etnográfusokat, holott így jobban megérthetnék az ő néprajzi írásaikat is,³⁹ akkor valószínűleg nem gondolta volna, hogy e javaslata révén a posztmodern antropológia egyik előfutáraként tisztelhetjük. A posztmodern gondolkodók számára ugyanis már nem maga az adat, nem az adat közlőjének és az adat értelmezőjének viszonya, hanem csupán az értelmező antropológus és főleg az ő írásművének tulajdonságai az érdekesek. Ennek az elvárásnak komolyan vétele azonban a néprajztudomány, az antropológia alapvető célját, azaz más kultúrák megismerését, megértését és a kultúra és változása általános törvényszerűségeinek vizsgálatát tenné lehetetlenné. Nem is veszik komolyan. Ahogy McGee és Warms írja: „Ugyan a posztmodern ma [1996-ban] igen népszerű, valójában csak kevés számú ma élő antropológus vallja magát posztmodern gondolkodónak, és valószínűleg még azon kevesek is csak fenntartásokkal. A posztmodern logikáját követve nagyon közel kerülünk ahhoz, hogy az antropológia az irodalom részterületévé váljon.”⁴⁰ Ám a két szerző szerint a közel kerülés még nem beolvadás, és a posztmodern gondolkodást inkább termékenyítő hatásnak és nem a tudományos megismerés lehetetlenségét kimondó posztulátumnak kell tartani. Ahogy írják: „Az antropológia területén a posztmodern nem szorította ki és nem váltotta fel a pozitívizmust; a kulturális ökológiától kezdve a neomarxizmusig a pozitívista hagyományok tovább élnek és virulnak. A posztmodern az adott tudományág tudományos és humanisztikus megközelítései közt folyamatosan működő dial-

³⁸ Haller 2007: 71. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁹ Hofer 1968: 311.

⁴⁰ McGee–Warms é. n. [1996]c: 255.

ektika részének tekinthető. [...] Amennyiben elfogadjuk, hogy az antropológia célja az emberi viszonyok bemutatása és magyarázata, illetőleg az emberi tapasztalat szubjektív jelentésének átadása, akkor az antropológia tudományos és posztmodern célkitűzései kiegészítik egymást.⁴¹ A posztmodern ilyen értelmezése révén tehát ez a szemlélet nemcsak megszelídíthető, hanem be is illeszthető a tudományág fejlődésébe.

3.4.5. *Együttműködő etnográfia* • A posztmodern gondolkodók azon vádjára, hogy az antropológus írásműve csak egyfajta értelmezés, amelyet a szerző oly módon fogadtat el a közönséggel, hogy az összes többi értelmezést hatályon kívül helyezi,⁴² logikus válasz, hogy akkor engedjünk teret a többfajta értelmezésnek. Ezzel a javaslattal elérkezünk az antropológia egyik legújabb irányzatához, az együttműködő, más néven kollaboratív etnográfiahoz. „A módszer kidolgozó Luke Eric Lassiter szerint (Lassiter 2005) a kollaboratív etnográfia lényegében azt jelenti, hogy az együttműködés gyakorlatát az etnográfiai folyamat minden szintjére kiterjesztjük, a kutatási probléma kijelölésétől a terepmunkán át a tapasztalatainkat összegző írások elkészítéséig.”⁴³ Az értelmezés, a magyarázat problémája felől tekintve tehát az adott kultúrával, a kutatott csoporttal foglalkozó etnográfus nem kizárólagos értelmezője saját munkájának, hanem ebben osztozik a kutatott közösség értelmezésre hajlamos tagjaival, illetve saját érdeklődő kollégáival is. Nagy Károly Zsolt szerint ebben a folyamatban lényeges „egy olyan kommunikációs színtér

⁴¹ McGee–Warms é. n. [1996]c: 256. A pozitivista hagyományok tovább élésének talán legfeltűnőbb (és legszellemesebb) jeleként Marvin Harris 1994-es tanulmányának címe tekinthető: *Cultural Materialism Is Alive and Well and Won't Go Away Until Something Better Comes Along*. In Borofsky, Robert (ed.): *Assessing Cultural Anthropology*. New York: McGraw-Hill. 62–76.

⁴² McGee–Warms é. n. [1996]c: 254.

⁴³ Nagy 2015: 50. A hivatkozott mű Lassiter, Luke Eric: *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago: The University of Chicago Press, 2005.

létrehozása, amelyen a résztvevők a kutatás középpontjában álló probléma értelmezésére és megoldására vonatkozó felkészültségeiket megosztják egymással”. A mai világban e kommunikációs színtér kézenfekvő módon az internet és a kommunikáció kézenfekvő jelzője az interaktivitás. Ugyancsak Nagy Károly Zsoltot idézve „az interaktív etnográfia egy olyan társadalomtudományi módszer, mely [...] a kutatás tervezésétől a publikációig – illetve tovább – tudatosan, tudományos eszközként alkalmazza az interaktív hipermediális technikákat. Az utóbbi révén az interaktív etnográfia mint produktum egy olyan etnográfiai hipermediális elemzőkörnyezetként (EHE)⁴⁴ működik, melybe a kutatás tervezése során készült vázlatoktól a terepmunka alatt felvett interjúkon, képeken, filmekben stb. keresztül a megszülető tanulmányokig minden integrálható, s ezek az anyagok különböző módokon össze is kapcsolhatóak. [...] Az EHE azonban nem csupán archívum vagy a kutató kiterjesztett jegyzetfüzete. Az elemzőkörnyezet lehetővé teszi a hagyományos (etnográfiai) »szerző« fogalom felbontását is azzal, hogy a megfelelően felkészült felhasználók – pl. a kutatót közösség tagjai – is szerzőként működhetnek közre az etnográfiai tudás létrehozásában. Hozzászólhatnak, véleményezhetnek, ellentmondhatnak, sőt ők maguk is írhatnak elemzéseket. A különböző szerzők munkájának egyértelmű elkülönítése és az eredetit is őrző verziótörténet pedig lehetővé teszi azt, hogy az anyagok alakulását nyomon követhesse az olvasó.”⁴⁵

⁴⁴ Ethnographic Hypermedia Environment. A kifejezést Nagy Károly Zsolt Bella Dicks és Bruce Mason munkájából vette át (Hypermedia and Ethnography: Reflections on the Construction of a Research Approach. *Sociological Research Online*, 1988. 3. évf., 3. sz. [Online] <http://www.socresonline.org.uk/3/3/3.html>. Utolsó letöltés: 2017. április 10.).

⁴⁵ Nagy 2017.

4. Összefoglalás

A megértésről és a megértetésről, azaz a néprajztudományban használatos magyarázat szerepéről szóló rövid áttekintés az objektív, pozitivista magyarázatoktól a magyarázat interaktív létrehozásáig mutatott be lehetséges változatokat. Végig nyilvánvaló maradt azonban az a tény, hogy a néprajzkutató jelenléte és érdeklődése nélkül sem adat, sem magyarázat nem létezne. Ez pedig erőt adhat nekünk további elméletek, további értelmezések, további magyarázatok létrehozására.

Irodalom

- Bálint Sándor (szerk.) 1975. *Tombácz János meséi*. Gyűjtötte és a bevezetést írta Bálint Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Barabás Jenő (főszerk.) 1987–1992. *Magyar Néprajzi Atlasz*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berkes, Fikret 1999. *Sacred Ecology. Traditional Ecological Knowledge and Resource Management*. Philadelphia: Taylor and Francis.
- Berlin, Brent 1992. *Ethnobiological Classification. Principles of Categorisation of Plants and Animals in Traditional Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Borsos Balázs 2004. *Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról*. Budapest: L'Harmattan.
- Borsos Balázs 2011. *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Borsos, Balázs 2017. *The Regional Structure of Hungarian Folk Culture*. New York–Münster: Waxmann.
- Borsos Béla 2002. *Azok a bizonyos könnyű léptek. I. Ökológia és rendszerelmélet*. Budapest: L'Harmattan.
- D'Andrade, Roy 1995. *The Developments of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Meur, Gisele – Jorion, Paul 1986. Introduction. In de Meur, Gisele (ed.): *New Trends in Mathematical Anthropology*. London: Routledge & Kegan Paul. vii–xviii.

- Dégh Linda (szerk.) 1941. *Pandúr Péter meséi I–II.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri Dégh Linda. Budapest: Egyetemi Magyarástudományi Intézet.
- Erdész Sándor (szerk.) 1968. *Ámi Lajos meséi I–III.* Gyűjtötte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket készítette Erdész Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Geertz, Clifford 1988. Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 13–61.
- Geertz, Clifford 1994. „A bennszülöttek szemszögéből.” Az antropológiai megértés természetéről. In *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Budapest: Osiris Kiadó. 200–216.
- Haller, Dieter 2007. *Etnológia.* Atlasz 16. Budapest: Athenaeum 2000.
- Hofer Tamás 1968. Anthropologists and Native Ethnographers in Central Europe. Comparative Notes on the Professional Personalities of Two Disciplines. *Current Anthropology*, 8: 311–315.
- Iancu Laura 2011. *Jeles napok, ünnepi szokások a moldvai Magyarfaluban.* Budapest: Lucidus.
- Iancu Laura 2013. *Vallás Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat.* Budapest: L'Harmattan.
- Kósa László 1998. *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* 3. bővített kiadás. Budapest: Planétás.
- Lévi-Strauss 1966. Anthropology: Its achievements and future. *Current Anthropology*, 7: 124–127.
- Liszka József 2010. *Populáris kultúra. Magyarok Szlovákiában* 6. Szerkesztő: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Majnep, Ian S. – Bulmer, Ralph 1977. *Birds in My Kalam Country.* Auckland: Auckland University Press.
- Marcus, George E. – Fischer, Michael M. J. 2003 [1996]. Az antropológia mint kultúrkritika. In A. Gergely András (szerk.): *Kulturális antropológia.* Veszprém: Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara. 52–58.
- McGee, R. Jon – Warms, Richard L. é. n. [1996]a. Etnotudomány és kognitív antropológia. In Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után.* Debrecen: Csokonai Kiadó. 70–72.

- McGee, R. Jon – Warms, Richard L. é. n. [1996]b. Szimbolikus és interpretív antropológia. In Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen: Csokonai Kiadó. 235–238.
- McGee, R. Jon – Warms, Richard L. é. n. [1996]c. Posztmodern antropológia. In Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen: Csokonai Kiadó. 252–256.
- Nagy Ilona 2007. A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore*. XXIV. 3–50.
- Nagy Károly Zsolt 2015. Ösvény a dzsungelben. *Replika*, 2015 (1–2): 39–56.
- Nagy Károly Zsolt 2017. Interaktív etnográfia. www.nkzs.hu/hva/interactive.html
- Nagy Olga (szerk.) 1991. *Cifra János meséi*. Gyűjtötte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Nagy Olga. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Niedermüller Péter 1989. A néprajztudomány választójai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. *BUKSZ*, I. (1): 79–84.
- Ortutay Gyula (szerk.) 1940. *Fedics Mihály mesél*. Bevezető tanulmány-nyal és jegyzetekkel kíséri Ortutay Gyula, Budapest: Egyetemi Magyarorságtudományi Intézet.
- Rappaport, Roy A. 1967. *Pigs for the Ancestors. Ritual in the Ecology of a New Guinea People*. New Haven–London: Yale University Press.
- Sárkány Mihály 2014. Vágyak és választások. Újabb észrevételek Niedermüller Péter „A néprajztudomány választójai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái” című írásához. In Sárkány Mihály: *Társadalom és gazdaság. Válogatott szociálandropológiai írások*. (Szerkesztette: Vargyas Gábor.) Budapest: L’Harmattan – MTA BTK NTI. 447–462.
- Toulmin, Stephen 1972. *Human Understanding*. Princeton: Princeton University Press.
- Tyler, Stephen A. é. n. Bevezetés a kognitív antropológiába. In Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen: Csokonai Kiadó. 79–100.
- Voigt Vilmos 1977a. Egyéniség és közösség. *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 642–643.
- Voigt Vilmos 1977b. Egyéniségkutatás. *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 643.

A Wagner-ügy

Magyarázatok magyarázata
és minden magyarázat

1. Részvétből megértés

Bevezetéképpen, a leghalványabb ironikus szándék nélkül célozva a kötet témameghatározására, kénytelen vagyok az olvasó *megértését* kérni a címből kikövetkeztethető lényegi különbség miatt, mely a többi tanulmány, illetve saját szerény dolgozatom között mutatkozik. Tudós irodalmár, nyelvész, néprajzkutató és klasszika-filológus barátaim magas elméleti síkon szólnak hozzá a megértés és magyarázat kérdéséhez, jómagam viszont kibújok az állásfoglalás felelőssége alól, és esettanulmánnyal kísérlem meg, ha nem is a feladat megoldását, legalább annak érzékeltetését, milyen nyomatékos többértelműséggel jár maga a pusztá kérdésfelvetés is a zenére vonatkoztatva.

Az „eset”-tanulmány ötletét Friedrich Nietzsche sugallta; ezért is utalok dolgozatom címében az ő öt évvel Wagner halála után kiadott pamfletjére. Nietzsche írására a sznobizmus látszatának elkerülése végett a cím bevett, de némiképp félrevezető magyar fordításával hivatkozom. Az eredetit – *Der Fall Wagner* – hívebben adná vissza a „Wagner-eset” fordítás: a *Fall* a latin *casushoz* hasonlóan az esés, zuhanás, bukás konnotációjával bír. „Siegfried falle!” (Siegfried bukjék) – ítéli el a megcsalatott Brünnhilde hűtlen szerelmesét a *Götterdämmerung* második fínálójának nagyoperai tercettjében. A nyelv kényszerítő erejénél fogva Wagner „bűnös” voltát sugallja Nietzsche szóhasználata is, vétséget, melyért kíméletlenül meg- és elítéli: bukás, hanyatlás, *décadence*. Félreértés ne essék: Nietzsche Wagner-magyarázata-

nak magyarázatába nem kívánok belebonyolódni – egyébként is: hol van már a tavalyi dekadencia... A témaválasztást – a téma választhatóságát – valójában inkább a *Fall Wagner* ironikusnak szánt, de lényegre mutatóan igaz konklúziója sugallta. Nietzsche az utolsó mondatban azt írja: „A Wagner-ügy a filozófus számára szerencsés találat, főnyeremény – ezen írást, mint hallható, a hála inspirálja.”¹ A wagneri mű körül burjánzó értelmező irodalom tanúsága szerint a háladalok zengésébe akkor és azóta seregestül kapcsolódtak be történészek, esztéták, filozófusok, pszichológusok, valamint szociológusok. Mindenki részesedni akar a főnyereményből. Jelen dolgozatban erre törekszem magam is.

Az ügy hőse – az eset áldozata –, Richard Wagner 1851-ben barátaihoz intézett *Közleményének* második bekezdésében a következőképpen határozta meg a művészet magyarázatának és magyarázat által elért megértésének sine qua nonját:

E közleményben foglalt magyarázatot *barátaimhoz* intézem, mert csak azoktól remélhetem, hogy megértenek, akik hajlanak rá és szükségét érzik, hogy megértsenek; ezek azonban szükségszerűen barátaim. Nem sorolhatom közéjük azokat, akik állítólag szeretnek mint *művészt*, de úgy érzik, rokonszenvüket meg kell tagadniuk tőlem mint *embertől*. Művészt és embert éppen oly értelmetlen elválasztani egymástól, mint lelket a testtől, és bizonyos, hogy soha nem lehetett művészt szeretni, művészetét megérteni anélkül, hogy ő maga mint ember ne részesült volna e szeretetben – ha csak öntudatlanul és akaratlanul is –, és hogy művészete által ne értették volna meg életét is. Korunkban [...] minden eddiginél kevésbé lehetséges a hozzám hasonló művészt szeretni, és művészetét megérteni, ha a művészet megértése és az ezt lehetővé tévő szeretet alapját nem az ember élete iránti szimpátia, vagyis részvét és együttérzés képezi.²

¹ „Der Fall Wagner ist für den Philosophen ein Glücksfall, – diese Schrift ist, man hört es, von der Dankbarkeit inspirirt...” Nietzsche 1988.

² „Diese Erklärung beabsichtigte ich in dieser Mittheilung an meine *Freunde* zu richten, weil ich nur von Denen verstanden zu werden hoffen kann, welche Neigung und Bedürfnis fühlen mich zu verste-

Drezdából történt menekülése után, a zürichi száműzetés keserves körülményei között írt nyilatkozatában Wagner közvetlenül saját múltja, az elmúlt években viselt dolgai iránti megértésre szólít fel, szinte meakulpázva. A „megértének” szó első előfordulásához alázatos lábjegyzetet fűz, melyben kifejti: nem azért kér megértést, mintha mondandóját túl emelkedettnek, mély értelműnek vagy rendkívülinek tartaná; csupán annyit vár el attól, aki meg akarja érteni, hogy „olyannak és ne másnak lássa, amilyen valójában”, és hogy „művészi közlendőjéből azt tekintse lényegesnek, amit ő maga szándéka szerint és képessége arányában közölni kíván”. Nem érzem magam hivatottnak a lábjegyzetben naiv módon kifejeződő alapvető ismeretelméleti ellentmondás értelmezésére – honnan tudná a másik, milyen „valójában” az egyik, ha nem abból, amilyennek „látja”. Csak a főszöveggel foglalkozom, mely általános érvényű megállapítást tartalmaz kultúra – közelebről művészet – és megértés viszonyáról. Wagner képlete szerint nem a megértés az előfeltétele a művészet iránti szeretetnek, hanem fordítva: a megértés emberi szeretetből – rokonszenvből, részvétből – táplálkozik. Negyedszázaddal később axiómaszerű tömörséggel és egyértelműséggel fejezi ki ugyanezt a *Parsifal* mottója: „durch Mitleid wissend” – a tudás forrása a részvét, az együtt szenvedés.

---

hen, und dieß können eben nur meine Freunde sein. Für solche kann ich aber nicht Die halten, welche vorgeben mich als *Künstler* zu lieben, als *Mensch* jedoch mir ihre Sympathie versagen zu müssen glauben. Ist die Absonderung des Künstlers vom Menschen eine ebenso gedankenlose, wie die Scheidung der Seele vom Leibe, und steht es fest, daß nie ein Künstler geliebt, nie seine Kunst begriffen werden konnte, ohne daß er – mindestens unbewußt und unwillkürlich – auch als Mensch geliebt, und mit seiner Kunst auch sein Leben verstanden wurde, so kann weniger als je gerade gegenwärtig [...] ein Künstler meines Strebens geliebt und seine Kunst somit verstanden werden, wenn dieses Verständniß und jene ermöglichende Liebe nicht vor Allem auch in der Sympathie, d. h. dem Mitleiden und Mitfühlen mit seinem allermenschlichsten Leben begründet ist.” Wagner 1851: 230–231.

2. A megértés korlátai – ötödik világekorszak

Tárgyilagos művelődéelméleti nyelvre az axiómát talán úgy fordíthatjuk: valamely kulturális jelenséget az a közösség ért meg, mely létrehozta, együtt él és szenved vele, sajátjának tekinti. Színtiszta dilettantizmus lenne, ha megkísérelném néhány bekezdésben felvázolni, hogyan élnek együtt, illetve különülnek el a kultúrát teremtő és megértő közösségek egymástól az idő, a tér és a társadalmi rétegződés dimenzióiban – nem beszélve az újkor nyugati individualizmusában feltároló negyedik dimenzióról, a kulturális elfogadás, illetve tagadás egyének és kisebb csoportok előtt megnyíló alternatívájáról. Már a 19. század második felében sem függött közvetlenül a társadalmi állástól, hogy a zeneszerető és -értő német polgár Brahms vagy Wagner zenéjére esküdött-e, de brahminok és wagneriánusok bizonyos megszorításokkal abban egyetértettek, hogy mindkét hangzó jelenség beilleszthető a zene kategóriájába, és zeneként érthető meg, ha megérthető egyáltalán – bölcsészettudományi közvetítéssel vagy anélkül. A 20. század közepéig tagadhatatlanul létező – bár soha nem áthághatatlan – műveltségi sorompókat viszonylag eredményesen lebontotta a modern közoktatás, illetve lebonthatta volna, ha a társadalmak folyamatos átalakulása szakadatlanul nem állítana fel újabb sorompókat. Mindenesetre ténykérdés, hogy a tömegmédiá és informatika korában az emberiségnek legalábbis az euroamerikai, illetve a fejlett távol-keleti civilizációkban élő hányada bármikor bárminemű zenéhez akadály nélkül, iskolázottságától és társadalmi státuszától függetlenül hozzáférhet. Ma már a legeltökéltebb marxista esztéta sem vállalkoznék arra, hogy egyértelműen kimutassa a társadalmilag meghatározott különbséget *zene és polgár*, *zene és proletár* viszonyában, mint egykor Maróthy János tette.³

A zenét közvetítő közegek átalakulása és kitérülése nyomán mégsem következett be a zeneművelés és -fogyasztás egységesülé-

³Maróthy 1966.

se, és ez Kodály igazát bizonyítja, aki az utolsó éveiben elszántan küzdött az iskolai énekórákon bevezetett passzív zenehallgatás ellen, mert nem tekintette alkalmas eszköznek a zenei műveltség irányultságának magasabb szintre emelésére. Kodály módszerét (a zene tudatos elsajátítása szolmizáció és kottaolvasás útján) és a zenei nevelés többi nagy 20. századi koncepcióját a maguk idején az urbánus és népies szórakoztató zenei műfajok és gyakorlatok kiszorítására vagy legalább nemesítésére dolgozták ki. Ezt az „ellenséget” azonban a globális populáris zene uralomra jutása 1960 után gyakorlatilag likvidálta, vagy generációs rezervátumokban való tengődésre ítélte. Ami az iskolai zenei nevelést illeti, annak a legcsekélyebb esélye sincs rá, hogy ellensúlyozza a régi könnyűzene különböző hangzású és hangulatú utódainak tömeghatását, ahhoz pedig, hogy integrálja saját zenei világfelfogásába, nincsenek megfelelő eszközei, de ez szándékában sem áll.

A művészi zene művelői és fogyasztói többségének elzárkózását a globális populáris zenekultúra jelenségeitől az is motiválja, hogy az „ő” zenéjük a régi típusú könnyűzenénél ellenállóbbnak mutatkozik annak térnyerésével szemben: előadói és élvezői köre máig híven kitart a maga esztétikai preferenciái mellett. Lágyabb, „ártalmatlanabb” hangzású népszerű zenék iránt e közeg viszonylag elnéző, a dinamikai fájdalomhatárt túllépő, „kemény”, „nehéz” rockzeneszarmazékokat azonban sokkal hevesebben utasítja el, mint amennyire elődei annak idején a régebbi stílusú könnyűzenétől elzárkóztak. Mondanom sem kell, hogy a komolyzene tábora sem egységes; a klasszikus tradíció hívei talán még a popnál is kérlelhetetlenebbül határolódnak el az „avantgárd”-tól. Az utóbbi termelői (a kortárs zeneszerzők egy része), illetve elenyésző számú hallgatója viszont olykor érintkezési felületeket alakít ki a tömegzenével: alkalmazott zeneként (például *filmsoundtrack*) a művészi zene bizonyos – általában kottázatlan – formáit (elektronikus zene, aleatória) a zeneileg művelt vagy legalább gyakorlott hallgató lényegében ugyanolyan direkt módon, közvetítetlen akusztikus jeleket percipiálva hallgatja, mint a populáris zene kizárólagos fogyasztója. Ám a populáris zene és komolyzene bizonyos fajtái (elektronikus,

minimál, repetitív) közötti érintkezési felületekről a legritkább esetben vezet út az antagonisztikus zenélési módok központi tartományába. A „másik” zene iránt a populáris zene hallgatósága egészében sokkal intoleránsabbnak mutatkozik, mint fordítva; egyrészt azért, mert egyes kivételektől eltekintve (Orff) hiányolja belőle a megszokott, primitíven erőteljes hangzásokat és a repetitívítást, másrészt talán a csalódottság jeleként, mely a finomabb, bonyolultabb hangzásstruktúrák *megértéséből* való kizártság érzetéből fakad.

Walter Wiora korszakos művében – *Die vier Weltalter der Musik* – 1961-ben megállapította, hogy a zene „negyedik világkorszaka”, vagyis a 20. század addig eltelt évtizedeinek zenéje néhány vonásban emlékeztet az „első világkorszak”, vagyis a primitív vadásznépek zenéjére. A nagy hatású „universalhistorischer Entwurf” írója ezzel nem utalhatott másra, mint a modern műzene egyes irányzatainak hangversenytermi és színpadi barbárságára. Stravinsky, Bartók és Orff, a *Sacre du printemps*, az *Allegro barbaro* és a *Carmina Burana* barbarizmusa azonban kimondottan domesztikáltnak hat az 1960 után beköszöntő „ötödik világkorszak” populáris zenéjének neoprimitivizmusához képest. Külsőségek tekintetében a popkoncertek és klasszikus hangversenyek között mutatkozik némi hasonlóság: van pódium, s azon hangszerek és zenészek működnek. De a hasonlóságot alig nevezhetjük többnek reziduálisnál; a popkoncerten verifikálhatatlan, hogy a játszó személyek valóban zenészek-e, és működésük adott pillanatban zenélésnek minősülhet-e, hiszen a hangzást mikrofonok és hangszórók nemcsak közvetíthetik, hanem maguk is keltethetik. Minél híresebb az együttes, annál magától értetődőbben él a playback eszközével koncertkörútjain. Ilyenkor a zenészek tulajdonképpen neokultikus pantomimot adnak elő, azon istenségek reprezentációjaként, akik önmaguk. A poprituálé hangvétele és színpadi gesztikája, melyeknek primitív ösztönösségét esetenként tudatmódosító használatával fokozzák, valójában szándékosan hivatkozik az „első világkorszak” eksztatikus szertartásaira. Erre az interneten látható-hallható produkciók némelyike egyértelmű bizonyítékkal szolgálhat. Egy taláalomra kiválasztott példa,

a *Havok* thrash metal band videóklipje mind akusztikusan, mind vizuálisan frappáns azonosságokat mutat a Sri Lanka szigetén élő vedda törzs később ismertető rituális aktusával.⁴ Nem elhanyagolható különbség azonban, hogy az eredeti rítusokkal ellentétben a koncertek és szcenírozott videokivágások hangsúlyát a popkultúrában a közösségi élményről és a látványról leválasztva, zeneként – mondhatni: abszolút zeneként – is fogyasztják.

Ehhez igazodva a popzenének terjedelmes zenetudományi irodalma van. Nemrégiben kezembe került egy 20. századi zenét tárgyaló amerikai kézikönyv. Ebben a művészi (klasszikus, komoly-) zene az összenefogyasztásban elfoglalt helyének megfelelő arányban szerepel: alig lehet megtalálni.⁵ A szakirodalomnak az a hányada, amit szakemberek – muzikológusok vagy más képzett zenészek – szállítanak a popzene típusairól és irányairól a nagy zenei kézikönyvekbe és enciklopédiákba – például a Grovelexikonba –, kétségkívül a tárgy formai megértéséről tanúskodik. Benyomásom szerint azonban a megértetés és magyarázat funkcióit meg sem kísérli teljesíteni. Nincs rá hajlam, mert nincs rá szükség, a zenét *megélik* magyarázat nélkül is megértik, amit érteni kell – ha a megértés kategóriáját itt egyáltalán alkalmazni lehet. Aki viszont nem él effajta zenével, azt a tudományos vagy a tudományosság igényével fellépő magyarázat legalább annyira idegesíti, mint maga a zene. Ez az alapszabály persze oda-vissza érvényesül. A pop fogyasztóit pontosan úgy ingerli a klasszikus zene magyarázata, mint maga a *classic*. (Angol és német zszurnalisztikai nyelvhasználatban a *music*, *Musik* egyértelműen a popzenét jelöli, szemben a *classic*, *Klassik* névvel illetett művészi zenével.)

⁴ Havok: *Covering Fire*. <https://www.youtube.com/watch?v=ebeGEgDgh9vk>

⁵ Morgan 1993.

3. A megértés korlátai – első és második világháborúk

A *post* állapotnál még nehezebben áthágható akadályokba ütközünk, ha a *prae*, vagyis az „első világháborúk” (vadász népek), illetve a „második világháborúk” (ókori magaskultúrák) zenéjét akarjuk megérteni és magyarázni. Az első nehézséggel maga a fogalom szembesít: a nyelvújítás kori magyar *zene* szó kimondottan csak a múzsai művészetekből kivált, azokból elvont, többnyire diasztematikusan ábrázolható akusztikus jelenségre vonatkozik. Persze ez jóformán elhanyagolható különbség más európai nyelvekhez képest, hiszen azok használói döntő többségének nincs már fogalma a görög–latin eredetű *musica* gazdagabb tartalmáról. A hangművészet (*Tonkunst*) újkori autonómiája a történeti-visszatekintő szemléletben is elkerülhetetlenné tette a hangjelenség elvonatkoztatását a kultúra egészétől, vagyis a kultusz- és kultúratörténet redukcióját zenetörténetté. Lejegyzett, többé-kevésbé rekonstruálható zene a „második világháborúk”-ból töredékes ógörög emlékektől eltekintve nem maradt ránk, és mivel a kulturális folyamatosság is megszakadt, a zenetörténet-írás a zene megértése és magyarázata helyett kénytelen beérni a zenélési gyakorlat és a zeneelmélet ismertetésével, irodalmi források és képzőművészeti ábrázolások alapján. Wiora „harmadik világháborújának” (Nyugat és Kelet közép- és újkora) Európán kívüli komplex kultúráiban a mű- és népzene egészen a 20. századig a hagyományos modell szerint, a társadalom egyes rétegeinek kultikus-ceremoniális gyakorlatába ágyazva élt. E zenéket – csakúgy, mint a 20. században még élő primitív kultúrák hangművészetét, vagyis az „első világháborúk” jelenkori maradványainak zenéjét – előbb vállalkozó kedvű etnomuzikológusok kottás lejegyzései közvetítésében, majd a 20. század előrehaladtával hangfelvételen is megismerhetjük és tanulmányozhatjuk. Megbocsáthatatlan könnyelműség lenne – különösen a magas színvonalú magyar nyelvű irodalomra való tekintettel –, ha itt néhány sorban kísérletet tennék a megértés és magyarázat lehetőségének taglalására a Kelet komplex zene-

kultúrájában.⁶ Megkockáztatom viszont, hogy a „túlélő” törzsi zenét a maga legkezdetlegesebb formájában nem nehéz a zeneelmélet kategóriáiban leírni, megérteni és magyarázni. Vegyük példaképpen a Srí Lanka szigetén élő vedda törzs énekét.⁷ Az énekes mondókaszerűen kántál, két hangot váltogatva, melyek közül az egyik – a záróhang – magassága rögzített, a másiké az alaphangtól számított nagy- és kisszekund között ingadozik. Az időbeli tagolást – a „sorok” kialakulását – hallhatóan nem a szöveg (számunkra ismeretlen) tartalma vagy valamely formai koncepció diktálja, hanem a lélegzervétel szükséglete. A zene-történet fejlődésközpontú elméletei előszeretettel szemléltetik efféle kéthangú recitálással a zene legősibb, kezdeti állapotát, mely kiváló kiindulópontul szolgálhat olyan zeneesztétikai rendszeralkotáshoz, aminőre Ujfalussy József tett kísérletet a *zene művészi jelentésének logikájáról* 1962-ben megjelentetett munkájában.⁸ Ujfalussy szerint a két hang a világ megismerésének bináris alapképletét szimbolizálja: én és nem én, egyik és másik, itt és másutt stb. Frappáns magyarázat, de kérdéses, hogy közelebb visz-e bennünket a veddák szabadon ritmikus recitálásának esztétikai értelemben vett megértéséhez. Akiket az elméleti leírás bizonyosan nem visz közelebb a megértéshez, azok maguk a veddák. Ők ugyanis az akusztikus jelsort, melyet mi zenének hallunk, ebben a lemeztelenített formában nem ismerik. Mióta az etnográfia hangosfilmen és videón tudja rögzíteni a primitív törzsek maradványainak kultikus-kulturális gyakorlatát, megtapasztalhatjuk, hogy amit *hallunk*, az valójában *nem zene*, hanem komplex kulturális – talán rituális – cselekvény része, melyet számunkra homályos tartalmú viszony fűz a mondókához és a tánchoz. A megértéshez elvileg hozzásegíthetne az émikus szemléletű magyarázat – Wagner azt mondaná: a részvét –, de kétségesnek tartom, hogy a gyakorlatban ez még megszülethet: a vedda törzs már csak néhány száz tagot számlál, és nem vagyok

⁶ Kárpáti 1981; Kárpáti 1998.

⁷ Vedda's Dance. <https://www.youtube.com/watch?v=SQmqlj8Gcsk>

⁸ Ujfalussy 1962.

bizonyos benne, hogy a tagok vagy legalább a törzs bölcsei a kultúra felbomlásának jelenkori állapotában megértik-e még, amit a hagyománynak – és az etnográfusok unszolásának – engedve művelnek. De ha meg is értik, nem magyarázzák – önmaguknak azért nem, mert résztvevőként erre nincs szükségük, a kívülállónak azért nem, mert nincs rá terminológiájuk.

4. A megértés korlátai – harmadik világcorszak

A fenti végletes, egymással mégis rokon példáknak talán sikerült érzékeltetniük, hol húzódnak azon határok, melyeken túl a zene megértésének módját, illetve a megértetés szükségességét és lehetőségét nem tudom és nem kívánom vizsgálni. Marad tehát a magyarázat ígéret földjeként a „mi zenénk”, melyről Richard Wagner kijelentette: „Az egyetlen zene, melyet a többi művészettel egyenrangúnak ismerünk el – legalábbis mindmáig –, a kereszténység produktuma.”⁹ Az európai típusú művészi zene kialakulásának okát és körülményeit ma is úgy látjuk, ahogyan Wagner látta 1880-ban. Történetének a wagneri mondat leírását megelőző mintegy fél évezredében,¹⁰ illetve az azóta eltelt közel másfél száz évben a képzőművészetekhez és irodalomhoz hasonlóan a zene létrehozásának módszerei és elhangzásának körülményei is erőteljesen diverzifikálódtak. Tény, hogy szociális és kulturális átalakulásokkal összhangban, autonóm belső „fejlődés” és külső hatások (például népzene, Európán kívüli hatások, a hangkeltés eszközeinek technikai változásai) következtében az európai műzene arculata időnként olyan mélyen megváltozott, az alkotók és felhasználók olyannyira újnak érezték a maguk zenéjét az előzményekhez képest, hogy amazt olykor ösztönösen,

⁹ „Die einzige Musik, welche wir, zum mindesten jetzt, als jeder anderen ebenbürtige Kunst kennen, lediglich ein Produkt des Christentums ist.” Wagner 1880: 221.

¹⁰ Reinhard Strohm az „európai zene” születési éveként 1380-at jelöli meg. Strohm 1993.

máskor azonban tudatosan átadták a feledésnek. Az éppen aktuális európai műzene azonban mindig az előző kor zenéjéből nőtt ki, annak technikáit alakította-fejlesztette tovább a maga igénye szerint, és bizonyára e folytonosság tette lehetővé a múlt zenéinek ismétlődő újraelsajátítását, az újkori európai zenetörténet egyik leginkább szembetűnő jelenségét. Nagyjából a 20. század közepétől kezdve a közönség sokkal szélesebb körét foglalkoztatja, mit fedeznek fel újra a „régi zenéből”, mint az, mi újat tesznek hozzá.

Az európai típusú műzene életének folyamatosságát a mindenkori avantgárdnak sem sikerült megszakítania, bármily hevesen próbálkozott is vele. A „klasszikus modern zene” (Berg, Stravinsky, Bartók) befogadástörténetének tanúsága szerint a legkonzervatívabb hallgatóság receptivitása is tágítható: az említett, rejtett vagy nyíltabb kulturális folyamatosság öntudatlan felismerése a befogadó számára bizonyos fokig hitelesíti – *érthetővé* teszi – azt is, amit a zenében továbbra is újnak, idegennek ítéel. Ez így van akkor is, ha a folyamatosság a zeneszerző szándéka szerint nem is áll fenn – ahogyan a könyvnek az olvasó, úgy a zenének a hallgató a társszerzője. Támogatja az elfogadásra való hajlandóságot, hogy az új zene többnyire a megszokott körülmények között hangzik el – ahogy mondják, bármit akar is a zeneszerző: ami operaházban kerül előadásra, azt a néző-hallgató operaként percipálja. (Ezt Wagnernek is meg kellett tapasztalnia.) A posztwagneri évtizedek újdonságai közül példaképpen említhetjük a hang elektronikus előállításának és manipulációjának technikáját, ami a második világháború után számított megrendő újdonságnak. Az elektronika alkalmazása mind a komoly-, mind a populáris zene előtt a hangzás addig elképzelhetetlen, új valőrjeit nyitotta meg, és mélyrehatóan átalakította a komponálás és előadás processzusát. Pontosabban mondvá, tulajdonképpen megszüntette a kettő elkülönülését: a zeneművet a szerző és technikai segítői gépi úton generálják, és ettől elválaszthatatlan munkamenetben analóg vagy digitális eszközökkel rögzítik, úgyhogy a darab egyszer s mindenkorra elkészül; mivel nem alkalmaznak a komponista és az előadó között hagyományosan

közvetítő médiumot, a notációt, vagyis a kottáírást, a mű csak ismétélhető, de nem interpretálható. (Úgynevezett élő elektronikus zene előadásakor sem kottát, hanem útmutatót, kvázi-rendezőpéldányt használnak.)

Az elektronikus zene előadásából a hivatásos zenész tehát ugyanúgy kiszorul, mint a laikus közönség a hagyományos „koncertzene” megszólaltatásából. A képzőművészet és irodalom alkotásaihoz hasonlóan a zene fizikailag rögzített műtárggyá válik, melyet a hallgató a recepció során „előad” magának. Ám ha őszinték akarunk lenni, be kell vallanunk: a technikai eszközök által előidézett „tárgyasulás” csupán evidenssé teszi az európai típusú művészi zenében már a kezdeteknél ott lappangó tendenciát, mely a zene közösségi gyakorlásától a zene előadása – illetve a másik oldalról nézve: hallgatása – felé vezet. Mint minden írásbeliség, eredetileg a notáció is hivatásos előadók mnemotechnikai eszközöként alakult ki, „titkosírásként” funkcionált, és a zeneoktatás sok évszázados története során – helyenként, például a reformált Németországban elért nagyszerű eredmények ellenére – mindig lépéshátrányban volt a zene eszköztárának gazdagodása és az annak lejegyzéséhez szükséges írásbeli formák és eszközök bonyolódása mögött. Az európai műzene csúcsműfajainak és műveinek – például Wagner *Trisztánjának* – faktúrája olyan bonyolult, hogy annak kottás rögzítéséből – a partitúrából – a hivatásos zenészeknek is csak kisebb hányada tudja *real-time* – az elhangzás tempójában – kiolvasni a zenei tartalmat. A nagyközönség számára ez a zene írásban nem, csak hangzásban válik érthetővé. Ha érthetővé válik egyáltalán. A *Trisztán* „ekszztatikus harmadik felvonásának” komponálása közben időnként maga Wagner is abszurdnak érezte a reményt, hogy azt, amit papírra vet, az előadók valaha is megértssék, és a megértettet megértessék a közönséggel:

Miközben a „Tristan” nagyjelenetén dolgoztam, akaratlanul is sokszor kérdeztem magamtól, vajon nem vagyok-e örült, hogy ilyesmit adjak át a kiadónak azzal a céllal, nyomtassa ki színházak számára.¹¹

¹¹ „Während ich an der großen Szene des »Tristan« arbeitete, mußte ich mich unwillkürlich öfter fragen, ob ich denn nicht wahnsinnig sei, so

5. A megértés kulcsai – Wagner magyarázatai

A türelmetlen olvasó joggal gondolhatja: legfőbb ideje megindokolnom, amiért a bevezetőben mentegetőztem, vagyis hogy miért idézem meg jelen tudományelméleti kontextusban a zenetudomány egyik (fő) tárgyát, a zeneszerzőt. Merészségemre nem nehéz elfogadható formális mentséget találni. Richard Wagner írásainak eddigi legteljesebb gyűjteménye, a Lipcsében 1911-ben tizenkét kötetben megjelent *Sämtliche Schriften und Dichtungen* terjedelmének nagyjából felében a kor és a szakkritériumai szerint tudományosnak minősíthető elméleti írásokat tartalmaz. Igaz, hogy az írások alfája és ómegája a Wagnert legjobban érdeklő téma, maga Richard Wagner. E vonás mint *differentia specifica* jellemzi tudományos elméletalkotását, melyet Nietzsche hegelianusnak nevez.¹² Mondhatjuk frivolán: ami egy másik hegelianusnak, Karl Marxnak a munkásosztály volt a társadalomtörténetben, az volt Wagnernek a saját zenéje a zenetörténetben: a „fejéről a talpára állított” abszolút szellem önmagára találása. Abszolút önértékének tudata némi elfogultságot eredményezett másokról alkotott ítéleteiben – innen Wagner írásainak gyengébb idegzetűek által rosszul tűrt polemikus stílusa –, de ugyanezt elmondhatjuk a pozitív és negatív dialektika nagyjairól az említett kiváló gazdaságtörténészről kezdve Theodor Wiesengrund Adornóig és Lukács Györgyig.

Richard Wagner tehát sokat írt a zenéről. Zeneszerzőként ezzel nem volt első a sorban: ott lebeghetett előtte Berlioz, Schumann, Liszt példája (nem beszélve E. T. A. Hoffmannról). Ifjúkorában fórumként rendelkezésére állott a *Neue Zeitschrift für Musik* és a *Revue et Gazette Musicale de Paris*. Itt azonban csak sporadikusan, hagyományos formákban és műfajokban jelent meg – vidéki zenei levelek és kritikák (név nélkül saját művé-

---

etwas einem Verleger zum Druck für die Theater übergeben zu wollen.” Wagner 1963: 523.

¹² Wagner „wurde der Erbe Hegel’s... Die Musik als »Idee« – –”. Nietzsche 1988: 36.

ről is), romantikus zenei és zenésznovellák. Írni a szó elméletinek nevezhető értelmében csak az emigrációban kezdett, ahová a drezdai forradalomban játszott látványos, de inkább színházrendezői, mint politikai szerepe miatt kényszerült. Ezen időtől fogva valósággal ontotta a teoretikus írásokat. Íráskényszere okáról és céljáról Nietzsche az Ügy tárgyalásában csípősen kijelentette: Wagnernek írnia kellett, hogy felfedje zenéje „végtelen jelentését”, amit nélküle tán nem vettek volna észre; ezért ismételte egész életében mániákusan: „zenéje nemcsak zenét jelent, hanem többet! Hanem mérhetetlenül többet!” Abban is igaza lehetett Nietzsche-nek, hogy „nem minden zenének van szüksége irodalomra”, és hogy Wagnertől zenéjének retorikus jellege követelte meg a jelentésközpontú értelmezést.¹³

A *Fall Wagner* megsemmisítő ítéletei mögött az éles szem elmentmondást vehet észre; ennek feltárására törekszik a mi *Fall Wagner*ünk. Ehhez rekonstruálnunk kell Wagner elméletírói tevékenységének a zene jelentésével kapcsolatos fő vonalát. Wagner azáltal vált elméletalkotóvá, hogy a maga zenéjének – Nietzsche szerint apologetikus – jelentés-központúságát kiterjesztette az általa ismert európai zenetörténet egészére. Az *Opera és dráma* első könyvének nagyvonalú áttekintése – az összkiadásban 120 oldalnyi terjedelmet tölt ki – a szemantika nézőpontjából vizsgálja a zenét.¹⁴ Kétségtelenül nagyon egyoldalúan és ellentmondásosan, hiszen analízise a zene számos elemét formulának bélyegzi, és tagadja jelentéstelenségüket. Mozarttól például a német klasszikusnak

¹³ „Nicht jede Musik hat bisher Litteratur nöthig gehabt [...]. Thatsächlich hat er sein ganzes Leben Einen Satz wiederholt: dass seine Musik nicht nur Musik bedeute! Sondern mehr! Sondern unendlich viel mehr! [...] Wagner [...] blieb Rhetor als Musiker – er musste grundsätzlich deshalb das »es bedeutet« in den Vordergrund bringen. [...] »Die Musik ist immer nur ein Mittel«: das war seine Theorie [...] Wagner hatte Litteratur nöthig, um all Welt zu überreden, seine Musik ernst zu nehmen, tief zu nehmen, »weil sie Unendliches bedeute.«” Nietzsche 1988: 35–36.

¹⁴ Wagner 1852.

kijáró tisztelettel ír, de erősen kifogásolja a *welscher Tand*,¹⁵ az olasz formalizmus nyomait művében. De ha eltekintünk a formalista *welsch* zene újnémet-nemzeti szellemű lebecsülésétől, Wagner retorikus zeneszemléletében az európai zeneesztétika egyik legbefolyásosabb, az ókor óta minduntalan visszatérő irányát ismerhetjük föl. Ezzel ő maga is tisztában volt. Az *Opera és drámában* hivatkozik is a retorika egyik nagy haditettére a zenetörténetben – az opera műfaj létrehozására 1600 körül, még ha az itáliai, arisztokratikus-akadémikus környezetben végrehajtott kísérlettől meg is tagadja rokonszenvét. Annál nagyobb tisztelettel ír a német Gluck retorikus operareformjáról – mely egyébként ugyanabból a klasszicista *welsch* hagyományból indult ki, és olasz és francia szövegű zenés drámákban öltött testet.

A klasszikus zenei retorika racionalista alapképlete szerint a zene egymagában nélkülözi a jelentést – érthetetlen forma, mely csak mint a szó, a szöveg árnyéka tesz szert valamelyes jelentésre, válik érthetővé, nyeri el magyarázatát: a szöveg az egyedüli szemantikai *raison d'être* a zene számára. De vajon mit nyer a szöveg a zenével kötött házasság által? Nem nyer, csak veszít ott, ahol alárendelik a zenének, e fogantatásában formalista, gyönyörködtetést szolgáló művészetnek, melynek egyik ősfarmáját Wagner a népdalban ismeri fel. Többnyire csak veszténivalója van a szövegnek az (olasz) operában, ahol a szó az ária – ezen igazságtartalmától és naivitásától megfosztott népdal – értelmét földaló kiszolgálójává aljasul.¹⁶ Komoly német zeneszerzők, mint Mozart vagy Gluck, nem is bajlódtak volna áriák komponálásá-

¹⁵ Hans Sachs német művészet védelmében elmondott zárómonológjának híres sorai *A nürnbergi mesterdalmokokban*: „...und welschen Dunst mit welschem Tand / sie pflanzen uns in deutsches Land.” *Welsch* – a szomszédos neolatin népek elnevezésére szolgáló etnonim, melynek változatai sok európai nyelvben fellelhetők (vö. vlach, oláh, olasz); *Tand* = limlom, giccs, kacat.

¹⁶ „*Arien*, d. h. ihrer Wahrheit und Naivetät entkleidete Volksweisen [...], denen man willkürliche, und aus Not zu einem Anscheine von dramatischem Zusammenhang verbundene Verstexte unterlegte.” Wagner 1852: 231–232.

val, ha a zene nem lenne mégis képes gazdagítani a szó jelentését – ha e „művészet természete szerint közvetlenül nem a szívet szólaltatná meg”.¹⁷ Szó és zene együttműködése az ária szűk keretében – legyen bármi gazdag érzelmileg – mégis korlátozza mindkét művészet teljes potenciáljának kibontakozását. Ezért is kényszerült a zene másik népi ősforrásából, a tánczenéből kiindulva önálló útra – a hangszeres zene magasba ívelő pályájára. Szívhangok és kompozíciós technikák találkozása (utóbbiakat Wagner bevilágítóan elemzi) a német klasszikus hangszeres zenében ért zenitjére. De a zeneművészet e csúcsponton sem tudta egyértelművé tenni jelentését. A sors- és perdöntő pont, amely körül Wagner művészi és ebből következő teoretikus revolúciója forog, Beethoven zenéje. Wagner szerint Beethoven a hangszeres zene jelentésgazdagságának fokozására tette föl egész életét, és ezt a lehetséges határig vitte. De akárhogy igyekezett is, még a stílus végletes túlfeszítése árán sem tehetta a zenét „beszédde”. Míg végül a 9. szimfónia negyedik tételében belátta, hogy zene hermetikus mondandóját csak egyféleképpen tudja a hallgatóval megértetni: társította a zenéhez a szót, és ezzel explicitté tette a zene jelentésteliségét.

Beethoven 9. szimfóniája – Beethoven kolumbuszi tévedése. Kolumbusz nyugati irányban akart eljutni Indiába; kitűzött célját nem érte el, viszont felfedezte Amerikát. Beethoven a szimfóniát akarta megújítani, de voltaképp eltemette azt – ám felfedezte a maga Amerikáját Richard Wagnerben, akinek ott kell folytatnia, ahol Beethoven negyedszázaddal korábban abbahagyta: egyesítenie kell zenét és szót, de nem a szimfónia, hanem a dráma jegyében. Az elmélet köntösébe takart messiási önteltség temperamentumtól függően megmosolyogtatja vagy felparikázza az olvasót. Ennél lényegesebb kérdés: vajon miért érezte Wagner éppen ekkor úgy, hogy határvonalhoz érkezett, mely zenei kopernikuszi fordulat végrehajtására és annak elméleti megalapozására kényszeríti? Művészi revolúciójának időzítésében

¹⁷ „...diese Kunst, ihrer Natur nach, [gibt] sich als unmittelbare Sprache des Herzens [kund]. Wagner 1852: 245.

szubjektíve kétségkívül szerepet játszottak azon forradalmi művészet- és társadalompolitikai ideák, melyeket részben még Drezdában, részben már Zürichben fogalmazott meg és tett közzé: *Az ember és a fennálló társadalom, A művészet és a forradalom, A jövő műalkotása*.¹⁸ Csakhogy ezekre a művészetszociológiai ideákra az új esztétikai elvek megalapozásához Wagnernek nemigen volt szüksége. Operaszerzőként *A bolygó hollandival* határozott lépésekkel elindult azon az egyéni úton, mely a német operát egyenrangúvá kívánta tenni a franciával és olasszal, és a *Lohengrinnel*, e kifogástalan remekművel be is teljesítette e törekvést. Elméleti írásainak látszólagos fő problémája, zene és szöveg viszonya a „megértés” szempontjából, ebben az utolsó drezdai műben olyan harmóniában találkozik, amit valósággal *praestabilitának* nevezhetünk – a „Nie sollst du mich befragen” parancsában vagy az „In fernem Land” elbeszélésében inkább a *zene* autonóm jelentése juttatja el a hallgatóhoz a szövegbe foglalt fogalmi közlendőt, és nem fordítva. Wagner teljes önelégültséggel haladhatott volna tovább a német opera itt kijelölt útján, kommentár nélkül valósíthatta volna meg a legmerészebb újításokat szóban és zenében – és most nem képezhetné előadás tárgyát e kötetben. Ehelyett elméletírói lázában hallgatólagosan megtagadta korábbi műveit, és úgy tett, mintha addig nemcsak mások, de ő sem talált volna zeneszerzői megoldásokat saját elvi kérdéseire. Már egy év múlva észrevette, hogy túllőtt a célon, de akkor sem vonta vissza tételeit; ehelyett a bevezetőben idézett *Közleményben* az új koncepció szellemében visszatekintőleg átértelmezte saját korábbi műveit. Ha máson nem is, ezen az utógondolaton Nietzsche, az ellenséggé vált egykori rajongó okkal gúnyolódott Wagner „esetét” tárgyalva.

Ahhoz, hogy magyarázni tudjuk, miért tette zárójelbe Wagner az 1850 körüli elméleti írásokban addigi nagyszabású operaszerzői eredményeit, vele ellentétben nem negyedszázadot vissza – Beethoven 1824-ben bemutatott 9. szimfóniájára –, hanem

¹⁸ *Der Mensch und die bestehende Gesellschaft* (Dresden, 1849), *Die Kunst und die Revolution* (Zürich, 1849), *Das Kunstwerk der Zukunft* (Zürich, 1850).

negyed évszázadot előre, a jövőbe kell tekintenünk, abba az időszakba, melyben a Zürichben felvázolt *Kunstwerk der Zukunft*, a jövő műalkotása nagyobb részben már megvalósult. 1870-ben, Beethoven születésének centenáriumán Wagner önálló könyvet szentelt a nagy elődnek. Ebben meglepetésünkre visszavonja a szöveg, a szó mint a zene megértéséhez vezető királyi út tézisének. Hogy is lehetne a szó a zene megértésének kulcsa – teszi fel a szónoki kérdést –, hiszen Babel óta a népek nem értik egymás nyelvét, vagyis a szó, mely nem univerzális kommunikációs eszköz, nem kínálhatja a zene magyarázatát. Viszont „bármely dallamot, legyen bár olasz vagy német eredetű, mindenki egyformán megért”.¹⁹ Wagner felismerése nem új keletű. Önéletrajzából tudjuk: már gyermekként felfigyelt rá, hogy a zenei alakzatok üzenetet közvetítenek, s csak utóbb kényszerült megtanulni, hogy amit ő „furcsa alakzatoknak és erőknak hallott, azok hangközök és akkordok” voltak.²⁰ Hogy mely hangközök és akkordok, azt a jövő önjelölt zenészének előbb-utóbb meg kell tanulnia, és a reménybeli ifjú drámaköltő nem is volt hajlandó könnyen belátni, hogy „a komponáláshoz önálló technikai komplexum elsajátítására van szükség, nem úgy, mint a látszólag könnyű verscsináláshoz”.²¹ Wagnerrel ellentétben az átlag zenehallgató a zenét mint önálló technikai komplexumot teljes összetettségében nem is sajátítja el, és a „furcsa alakzatokból és erőkből” kialakuló zenei – harmóniai és formai – folyamat követése Wagner és néhány más 19–20. századi komponista művében az átlagos muzsikusokat is

¹⁹ „[...] jede Melodie, sei sie italienischen oder deutschen Ursprunges, [wird] gleichmäßig verstanden [...]” Wagner 1870: 63.

²⁰ „Endlich wurde mir der Unterricht eines tüchtigen Musikers zugeteilt; der arme Mann hatte große Not mit mir; er mußte mir erklären, daß, was ich für seltsame Gestalten und Gewalten hielt, Intervalle und Akkorde seien.” Wagner 1842: 6–7.

²¹ „Wie ich von jeher zu dichten versucht hatte, mußte ich nun notwendig auch zu komponieren versuchen: da es sich hier aber um die Erlernung eines selbständigen technischen Komplexes handelte, hatte es damit größere Schwierigkeiten, als bei dem scheinbar so leicht glückenden Verse-machen [...]” Wagner 1963: 37.

próbára tevő feladat. Hogy a zenehallgatás mégsem frusztrálja azt, aki *szereti a zenét*, azt maga a zene teszi lehetővé – a zene, mely magát magyarázza. Hogy hogyan, azt a hatvanéves Wagnernek abból a húsz év előttről lényegileg eltérő értelmezéséből olvashatjuk ki, melyet az emberi hang megszólalásához fűz a 9. szimfónia fináléjában. Az *Örömóda* megszólalásának pillanatában valójában nem a szavak értelme ragad meg – írja –, hanem maga

az emberi hang karaktere; nem Schiller soraiban szavakba öntött gondolatok foglalkoztatnak, hanem a kórusének meghitt hangja, mely szinte felszólít, hogy kapcsolódjunk be, ahogy Bach passiózenéiben a korál felhangzásakor valóban meg is történt. Jól látható, hogy a tulajdonképpeni fődallamhoz csak utólag s meglehetősen ügyetlenül kapcsolódnak Schiller szavai – nem csoda, hiszen a dalam előbb már kibontakozott teljes terjedelmében a hangszereken, és már ott eltöltött az öröm paradicsomi érzetével.²²

József Attila tervezett Bartók-tanulmányának sokszor értelmezett jegyzete szerint „a nem-zenéből értjük meg a zenét”.²³ A negyvenéves Wagner az abszolút zene (az *Opera és dráma* negatív előjelű központi fogalma) elleni keresztes hadjáratának korai, heveny fázisában látszólag ugyanerre az álláspontra helyezkedett: a jelentéstől duzzadó zene értelmezésének kulcsát a nem zene, a

²² „Auch die in Schillers Versen ausgesprochenen Gedanken sind es nicht, welche uns fortan beschäftigen, sondern der trauliche Klang des Chorgesanges, an welchem wir selbst einzustimmen uns aufgefordert fühlen, um, wie in den großen Passionsmusiken S. Bachs es wirklich mit dem Eintritte des Choral geschah, als Gemeinde an dem idealen Gottesdienste selbst mit teilzunehmen. Ganz ersichtlich ist es, daß namentlich der eigentlichen Hauptmelodie die Worte Schillers, sogar mit wenigem Geschicke notdürftig erst untergelegt sind, denn ganz für sich, nur von Instrumenten vorgetragen, hat diese Melodie zuerst sich in voller Breite vor uns entwickelt und uns dort mit der namentlichen Rührung der Freude an dem gewonnenen Paradiese erfüllt.” Wagner 1870: 101.

²³ József Attila.

szó adja a hallgató kezébe.²⁴ A 9. szimfónia kései értelmezéséből viszont az következik, hogy éppenséggel a zenéből értjük meg a zenét – és a szöveget is. A „meghitt kóruséneklés” mint értelmező közvetítő a 9. szimfónia kórustétele és a hallgató között, aki nem érti a szöveget egyrészt azért, mert esetleg nem tud németül, másrészt, mert énekelt szöveget általában is nehéz megérteni – mintha egyenesen az aszafjevi intonációelméletet vagy Ujfalussy József műfaj-közvetítéses esztétikáját előlegeznék meg: a magas művészi zene megértését a társadalom zenei gyakorlatához köti, és abból eredezteti. Wagner tézisében a zene megértésének akkulturációs folyamatát érhetjük tetten – ha helyesen használom a szót. A zenei elbeszélést nem a szóból értjük meg, hanem önmagából, ugyanúgy, mint a szóbelit – úgy vagyunk a dallamokkal, mint az egyes szavakkal és mondatokkal, melyek jelentése valamikor az egyedfejlődés legkorábbi fázisában világossá vált számunkra; felfogjuk a zene jelentését, anélkül, hogy tudnánk, miért jelenti azt, amit jelent. Szó is, zene is azáltal magyarázza egymást, hogy önmagát magyarázza. A Prédikátort parafrázeálva: magyarázatok magyarázata és minden magyarázat.

Wagner zeneszemléletében egyébként lappangva már a nagy fordulat éveiben is jelen volt a műfaj mint a zene megértésének és megértetésének közvetítő eszköze. 1850-ben kelt és máig szakadatlanul idézett emlékezetes aforizmája – Beethoven 7. szimfóniája, mint „a tánc apoteózis” – több mint pusztán költői allegória: az értelmezés az abszolút műalkotásnak az emberi-társadalmi művelődési gyakorlat egyik megnyilvánulási formájához való „átszellemített” viszonyára utal. Láttuk, egy lépéssel továbbmenve Wagner azt is hirdette, hogy *minden* hangszeres zene a tánczenéből (és indulózenéből) származik, és az eredeti tánczenei formákból még Beethoven legbonyolultabb tartalmú szimfóniái sem lépnek ki. Másutt a tánczene helyén az „olasz” szonáta-

²⁴ Wagner egyértelműen erotikus metaforával írja le a szó és zene viszonyát: „die Musik ist ein Weib” – a zene nő, akit a szó termékenyít meg, hogy megszüljön a teljes jelentéssel bíró Gesamtkunstwerk. Wagner 1852: 316.

formát említi, melynek kedvéért a német komponisták – Beethoven nem kivéve – feladták a bachi fúga komoly művészetét. A hangszeres zene eredetét illetően e történeti rekonstrukció érvénye vitathatatlanul korlátozott, amit talán az magyaráz, hogy Wagner nem tudott zongorázni, és a nagy zongorista-zeneszerzőkkel – Bachhal, Mozarttal, Beethovennel, Liszttel, Brahmszal – ellentétben kompetenciáján kívül esett a hangszeres műzene másik forrása, a játék, az improvizáció, a fantázia (Beckmesser szerenádjának kontár lantkísérete Wagner öniróniájának ritka megnyilvánulásaként is felfogható).

Vagyis míg a kései írások tagadhatatlanul lefokozzák a szót, távolról sem rehabilitálják a „szonátazenét”. Igaz, hogy Wagner a Beethoven-tanulmányban Schopenhauert parafrázálva a legszélesebb körű általánosítás jegyében jelenti ki, hogy a zene a világ átfogó ideája (eine umfassende Idee der Welt), mégsem ismeri el fenntartás nélkül *minden* zene azonosságát a világ eszméjével. Hanem aránypárt állít föl: a világ eszméjének másik – egyedül adekvát – megjelenése a dráma; következésképpen a világ eszméjével csak az a zene azonos, amely másik oldalon a drámával is az. Ahhoz, hogy kontrollálhassuk, mikor igaz ez az egyenlet, tisztázni kellene: mit is ért Wagner drámán? Nem merném állítani, hogy akár a Beethoven-tanulmány, akár későbbi dolgozatok egyértelmű felvilágosítást adnak a kérdésre. Segít talán, ha tudatosítjuk, hogy a Beethoven-brosúra írásakor a komponista Wagner már maga mögött tudta a „vollmusikalisch” *Trisztánt*, a *Mesterdalnokokat*, és a befejező ecsetvonásokat helyezte el az ifjúkora operaideájára, a párizsi *grand opéra*ra oly élenken emlékeztető *Istenek alkonyán*. Nietzsche az operák – és nem elsősorban az *Opera és dráma* – hatása alatt koncipiálta ifjúkori művét: *A tragédia születése a zene szelleméből*. Wagner a dráma szót „Handlung”-nak – cselekménynek – fordítja, és éppen legkevésbé „cselekményes” műve, a *Trisztán* műfaji megjelöléseként használja. A *Mesterdalnokok* látszólag sokkal cselekményesebb – az *action* egészen a tettegességig eljut a színpadon –, de ez nem fedheti el szemünk előtt, hogy az opera narratívájának középpontjában a zene, a zenék állnak: a *Meistersinger* két zenei elv küzdelméről

szól; tárgya afféle *querelle des anciennes et des modernes* a zenében. Mint ilyen, a szó szoros értelmében nem más, mint „ersichtlich gewordene Taten der Musik” – a zene láthatóvá lett tettei. Így határozta meg Lohengrin utáni antioperáinak műfaját Wagner 1872-ben.²⁵

Mindezek alapján megkockáztatom: Wagner felfogása szerint a dráma olyan cselekvény, amely egymásra ható zenei „Gestalten und Gewalten” – alakzatok és erők – között zajlik. Hogy ez a cselekvény a kívánatos – mitologikus – léptékre növekedjék, és a hallgató számára többé-kevésbé követhető legyen, szükség van a színjátékra – narratívára, személyekre és szövegre. Valójában azonban a dráma „belül” zajlik, abban a totális „világpszichében”, amit a zene vetít hallásunk vásznára. Erre a *Kunststück*-re – a tudattalan zenei megszólaltatására – nem minden zene képes, hanem csak a dráma céljára komponált zene. Az *Opera és dráma* zeneileg kevésbé szabatosan, de lélektanilag nagyon imponálóan írja le a drámai zene „működését” (bocsánat a kifejezésért). A drámával adekvát zene nem engedelmeskedik a „szónáta” szabályainak, csak a drámai-lelki folyamat impulzusainak: az impulzusokból születnek a zenei motívumok, az emlékezet és sejtelen zenei alakzatai. Ha más nem, a *Rheingold* záró Wotan-monológjának C-dúr trombitafanfárja világossá teszi, hogy a drámai motívumot nem a szó, hanem a zene teremti és hordozza: a Notung (kard)-motívum majd csak *A walkür* első felvonásában válik színpadi-cselekményi jel-képpé.

A zene láthatóvá lett tetteinek Hans von Wolzogen a *Leitmotiv* – vezérmotívum – nevet adta; kiirthatatlanul, és nem kimondottan Wagner tetszésére. Témánk szempontjából az 1878-ban bekövetkezett névadásnak volt annyi haszna, hogy Wagnert a következő évben a legtisztábban zeneelméleti jellegű, kottapéldákkal illusztrált magyarázat megírására indította: *Über die Anwendung der Musik auf das Drama*, a zene alkalmazása a drámára. Ez a rövid, de mélybe világító kinyilatkoztatás a *Ring* és

²⁵ Wagner 1872: 306.

a *Lohengrin* néhány motívumának és passzusának jellemzésével érzékelteti azt a zenei-technikai – elsősorban harmóniai – szabadságot, folyamatosságot és alakváltási képességet, amely Wagner szerint a drámai zenét a szimfóniával ellentétben jellemzi. A példák illusztrálják azt a jelentésteli kompozíciós technikát – a „zenei prózát” –, amely az európai típusú művészi zenét – neoklasszikus ellenmozgások által meg-megszakítva – a mai napig determinálja.

Wagner kései elmélete magyarázza Wagner zenéjét. Wagner zenéje magyarázza az európai típusú zenetörténet alakulását a múltban és a jövőben. De vajon a dráma, a zene és a zenetörténet magyarázza-e a világ eszméjét – die *Idee der Welt* –, ahogyan Wagner vélte? Vajon valóban minden magyarázat? A választ nem ismerem. A dolgozat címe után kérdőjelet kellett volna tennem.

Irodalom

- József Attila: Medvetánc. In Horváth Iván (főszerk.): *József Attila összes tanulmánya és cikke*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja>
- Kárpáti János 1981. *Kelet zenéje*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Kárpáti János 1998. *Tánc a mennyei barlang előtt. Zene és mítosz a japán rituális hagyományban: a kagura*. Budapest: Kávé.
- Maróthy János 1966. *Zene és polgár, zene és proletár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Morgan, Robert P. (szerk.) 1993. *Modern times: from World War I to the present*. London: Macmillan.
- Nietzsche, Friedrich 1988. Der Fall Wagner. In *Sämtliche Werke VI*. München: DTV. 9–52.
- Strohm, Reinhard 1993. *The Rise of European Music, 1380–1500*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ujfalussy József 1962. *A valóság zenei képe. A zene művészi jelentésének logikája*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Wagner, Richard 1842. Autobiographische Skizze. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen I*. Leipzig: Breitkopf und Härtel. 4–19.

- Wagner, Richard 1851. Eine Mitteilung an meine Freunde. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen IV*. Leipzig: Breitkopf und Härtel. 230–344.
- Wagner, Richard 1852. Oper und Drama. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen III*. Leipzig: Breitkopf und Härtel. 233–320.
- Wagner, Richard 1870. Beethoven. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen IX*. Leipzig: Breitkopf und Härtel. 61–126.
- Wagner, Richard 1872. Über die Benennung Musikdrama. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen IX*. Leipzig: Breitkopf und Härtel. 302–308.
- Wagner, Richard 1878. Über die Anwendung der Musik auf das Drama. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen X*. Leipzig: Breitkopf und Härtel. 176–193.
- Wagner, Richard 1963. *Mein Leben*. Gregor-Dellin, Martin (közr.). München: List.
- Wiora, Walter 1961. *Die vier Weltalter der Musik*. Stuttgart: Kohlhammer.

